

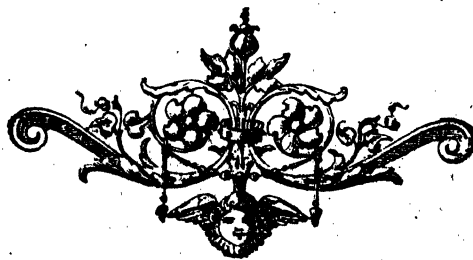
NULLO · DISCRIMINE
THE AMERICAN PHILOSOPHICAL SOCIETY HELD AT PHILADELPHIA
FOUNDED
1743

H. H. Bartlett

DATING PILIPINAS

Sinulat ni

SOFRONIO G. CALDERÓN

MAYNILA:

IMPRENTA, LIBRERÍA AT PAPELERIA

ni J. Martinez

Daan Jolo bilg. 310 at C. de la Barca, bilg. 263.—Binundok.

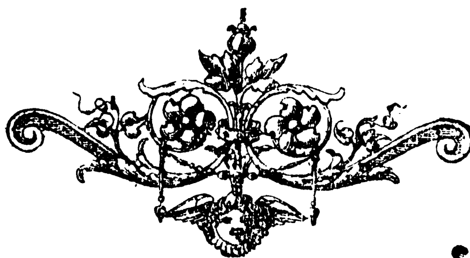
1907.

DATING PILIPINAS

SINULAT NI

SOFRONIO G. CALDERÓN

MAYNILA:

IMPRENTA, LIBRERÍA AT PAPELERIA
ni J. Martinez
Daan Jolo bilg. 310.—Binundok.
1907.

Aring tunay ng̃ sumulat ang aklat na ito.

———

Lahat ng̃ aklat ay magtataglay nang S. G. C. na sulat ng̃ kamay ng̃ sumulat. *S. G. C.*

———

Ipinagbibili ang aklat na ito sa lahat ng̃ aklatan dito sa Maynilà, at sa bahay nang sumulat, daang Lamayan, Bilg. 56, Sta. Ana.-Maynilà.

Kung pakyawan ay mura.

Ang aklat na ito ay itinatalaga ko sa aking anák na si Sofronio G. Calderón.

PAUNAWÁ.

Ang aklat na ito ay pinagtiyagaan kong sinulat upáng magíng tulong ko kahi't kaunti sa mg̃a di pa nakababatid ng̃ dating kasaysayan niring Lupang Tinubuan na ng̃ayo'y halos nalilibing sa limot. Marahil ay di na isinasalóob ng̃ iba na ling̃unin pa ang nakaraan; ng̃uni't kung ating didilidilihin ay lubhang mahalaga, sapagka't ang nakaraan ang siya nating pinagbabakasan ng̃ ng̃ayon sampu ng̃ hinaharap, siyang bumubuhay ng̃ mg̃a bagay na nangyayari, siyang kumakandili ng̃ ating alaala sa ating mg̃a kanunuan na ating pinagkautang̃an ng̃ buhay at bala na, at sa madaling sabi ay siyang pinakasalamin ng̃ madlá sa pamumuhay, na dahil dito ay pinagsikapan ng̃ halos lahat ng̃ lupain ang pagsiyasat at pag-aaral ng̃ kanikanilang kasaysayan.

Sa kasaysayang ito ay di ko muna inilakip ang sa mg̃a taong gubat at ang sa kamorohan, sapagka't ang una ay di pa lubhang kilala ang wika sampú nang boong paraa't ayos ng̃ pamumuhay, saka kapua may kahabaang salaysayin lalong lalo na ang sa kamorohan na may kilala't sariling kasaysayang naing̃atan; at dahil sa mg̃a dahilan ito ay minagaling kong unahin itong pinakamahalaga sa atin upáng huag lubhang humabà at tuloy makaya ng̃ lahat ang halaga, sapagka't kung papagsasabaysabayin ay mamabigatin ng̃ karamihan ang halaga sa kamahalan ng̃ayon ng̃ pagpapalimbag.

Tuloy ipinauunawa ko na ang kasaysayang ito ay hinangô ko sa mg̃a aklat nina P. Chirino, P. Delgado, P. Colin, P. Placencia, Morga, Dr. P. de Tavera. Sa salaysay ni Pigafetta, sa mg̃a paaninao ni Dr. Rizal at kaonti sa mg̃a aklat nina Blair at Robertson at gayon din sa mg̃a kasaysayan ni Dr. Barrows at Comisionado Dean C. Worcester. Marahil din naman ay may kaonting kulang pa ito, dahil sa dí ko pagkasumpong ng̃ lahat ng̃ kasaysayang kailang̃an, ng̃uni't inaasahan kong ito ang mg̃a pinakamahalaga.

Ipinauunawa ko rin na ang aking pagkasulat nito ay utang na loob ko sa aking amaing si G. Felipe G. Calderón, kay Mr. J. H. Lamb. at kay Dr. James B. Rodgers na nang̃agkatiwala sa akin ng̃ kanilang mg̃a aklat na nabangit ko sa unahan nito na ng̃ayo'y mahirap mang̃asumpung̃an.

Sofronio G. Calderón.

Unang Pangkat.

Mg̃a Unang Tao Rito.

Isa sa mg̃a lahing hangang ng̃ayo'y nanganahan dito sa mg̃a kapuluang Pilipinas ay ang mg̃a "Itim" ó "Ita", at sapagka't ayon sa kapaniwalaan ay siyang unang nang̃amayan dito ay di ng̃a maliligtaan sa kasaysayan ng̃ Pilipinas.

Ang dami, di umano, ng̃ mg̃a ito ay may tatlong yuta at pawang nang̃ananahan sa mg̃a gubat at bundukin ng̃ Bataan at Sambales at sa Silang̃anang bundukin ng̃ dakong hilaga ng̃ Luzón na mula sa Cabo Engaño hangang Baler. May ma ng̃ilang̃ilan ding nang̃ananahan sa mg̃a bundukin ng̃ mg̃a lalawigang Rizal, Bulakan, Kapangpang̃an Tarlak, Pangasinan, Ilokos Norte Nueva Ecija at Abra. Gayon din sa mg̃a pangpang̃in ng̃ Rio Grande sa Kagayan at sa ilog Ablug sa lalawigan ng̃ Kagayan at sa mg̃a dating comandancia ng̃ Infanta at Príncipe na ng̃ayo'y sakop ng̃ lalawigan ng̃ Tayabas. Bukod dito'y mayroon din sa mg̃a pulo ng̃ Mindoro, Panay, Negros, Mindanaw at iba pa.

Palibhasa,t, nagkapangkat-pankat ang lahing ito ay nagkaroon ng̃ iba't ibang pang̃alan, na yaong mg̃a nasa Sambales lalong lalo na yaong

mg̃a haluang dugo ay pinang̃anlang *Abunlon*; yaong nang̃a sa Morriones sa Tarlak ay *Aburlin*; ang ibang nang̃a sa Kagayan, Isabela, Kapangpang̃an Bulakan at Bataan ay *Ita*; ang ibang nang̃a sa Isabela ay *Agtas*; ang ibang nang̃a sa Nueva Ecija, Kapangpang̃an, Sambales, Ilocos Sur, at Tarlac lalong lalo na yaong mg̃a haluang dugo ay *Balugas*; ang ibang nang̃a sa Sambales ay *Bukiles* ang nang̃a sa baybayin ng̃ dagat Pacífico sa Hilaga ng̃ Luzón ay *Dumagat;* at ang nang̃a sa Baggaw sa Kagayan ay *Parames*.

Dahil sa pagkakapangkat-pangkat na ito at pagkakaroon ng̃ iba't ibang pang̃alan ay pinagkaroonan ng̃ iba't ibang isipan ng̃ mg̃a mananasaysay, na anáng iba'y supling sa iba't ibang lahi ng̃ mga *itim* at anáng iba'y iisang lahi na napapangkat lamang ng̃ angkan-angkan na sa akala ko'y itong hulé ang mapaniniwalaan.

Ang mg̃a taong ito ay nang̃ananahan pulu-pulutong na limalimangpu humigit kumulang at ang hitsura't anyo ay pandak na lilimang paa ang taas, maiitim baga man ang iba'i may kakuyumangihan, malalaki ang mata ng̃ karamihan, kulot ang buhok at balbasin ang mg̃a lalaki, sarat ang ilong, makakapal ang labi at mabibilog ang ulo.-Hindi nang̃aggugupit ng̃ buhok, malibang totoong mahaba na at kung gayon ay pinuputol ng̃ itak ó sundang kung sakaling walang gunting. Ang ibang itim sa Bataan ay nagsisipagko-

ronita sa ulo na parang pare upang makasingaw ang init, di umano, at yaong nanga sa Sambales ay nagsisipag-ahit kung minsan ng̃ kalahati ng̃ ulo, na mula sa tuktok hangang sa batok.

Ang damit ng̃ mg̃a lalaki ay bahag lamang sa mg̃a balakang at ang sa mg̃a babae ay tapi na mula sa baywang hangang sa tuhod. Ang dinadamit ay kayo kung mayroon, datapua't karaniwa'y balat ng̃ kahoy.

Ang karaniwang kagayakan ay sarisari. Gumagamit ng̃ kawayang suklay na may gayak na pakpak na sarisaring kulay. Nagsisigamit din ng̃ hikaw, bitones, pirapirasong salamin at iba pa na gaya rin nito. Ang mg̃a pinuno ay nagpapatulis ng̃ ng̃ipin sa harap, at halos lahat ay nang̃agsisipagkudlit sa katawan ng̃ sarisaring hitsura na ang mg̃a lalaki ay sa dibdib, sa likod at sa mg̃a bisig at ang mg̃a babae naman ay gayon din bukod pa sa mg̃a harapan ng̃ hita at sa iba pang dako ng̃ katawan.

Ang lahing ito ay may ugaling magpabagobago ng̃ tahanan, at sa ganito'y hindi nang̃agbabahay at ang karaniwang pahing̃ahan ay ang paanan ng̃ mg̃a punong kahoy na kanilang pinagtitindigan ng̃ balangkas na miski paano saka binububung̃an ng̃ kugon ó ng̃ miski anong dahon.

Sa pagkabuhay ay nang̃abubuhay sa isda, lamang lupa, sa bigás (na nang̃aghahasik ng̃ palay sa dakong katahanan), at lalong lalo na sa mg̃a

hayop na kanilang nahuhuli ó napapana, at di umano'y mga totoong maibiguin sa lamán ng̃ ungoy, saka nangagsisikain ng̃ ahas, palaka bubulí at iba pang hayop na di natin kinakain.

Ang sakbat na kagamitan ay sibat na kawayan ó sanga kaya ng̃ kahoy at pana't busog na may lason na kanilang ginagamit sa ano mang lakad nila.

Mg̃a totoong magiliwin sa tugtugin at ang kanilang mg̃a instrumento ay buho't kawayan. May sarisaring sayaw sila, na tinatawag nilang sayaw kamote, sayaw pagong, sayaw pangingibig sayaw pakikihamok at iba pa na may kahabaang saysayin dito kung papaano.

Sa pag-aasawa ay inuugali ang pagkakasunduan ng̃ mg̃a magulang saka ang bigay-kaya na gaya rin ng̃ sa ibang lahing gubat. Tungkol sa pagdidiwan nito ay sarisari ayon sa iba't ibang angkan ng̃ mg̃a ito, ng̃uni sa mg̃a itim na nanga sa bundok ng̃ Mariveles ay ganito di umano. Nagsisipagtago sa gubat ang babae at ang mg̃a abay niya, saka hinahanap ng̃ lalaki at ng̃ mg̃a abay naman nito hangan sa masumpung̃an. Pagkasumpong ay ipinagsasama ang babae sa dakong pagtatapusan ng̃ pagdidiwan na tumutugtog ang lalaki ng̃ gansa (na isang instrumento nila) sa harap ng̃ babae at habang lumalakad ay sumasayaw: samantalang ang babae naman ay may takip na panyo sa ulo at mukha at lumalakad

na payuko. Pagtigil ng̃ tugtog ng̃ lalaki ay hinahandugan ng̃ mg̃a kaibigan ang babae ng̃ kanikanyang kaya. Pagkatapos ay lumalapit ang babae sa isang wari entablado na handa na kapagkaraka na may dalawang dipa ang taas at nililigid ng̃ kanyang mg̃a kamag-anak, saka tinatakbo at inaagaw ng̃ lalaki na hinahawakan sa bisig at isinasampa sa itaas noong wari entablado na doon sila nauupong dalawa na magkaabrasete. Kung magkagayon ay sumasampa ang ilan sa kanilang mg̃a kaibigan at kamag-anakan na nagsisipag-alay ng̃ kanikanyang kaya, saka nang̃ananaog na kasama ang bagong mag-asawa. At pagkapanaog ay sinasalubong ng̃ isang matandang lalaki at isang matandang babae na nang̃agsisilagay marahil na pinaka-inaama at ini-ina at siyang nang̃agpapa-ala-ala ng̃ kanilang payo sa bagong mag-asawang yaon.

Bagay sa kanilang kapanampalatayahan, di umano, ay wari ang pagsamba sa mg̃a bagay ng̃ katalagahan at sa mg̃a kalulua, at ang mg̃a matanda at ang mg̃a namatay sa kanila ay lubhang ipinakagagalang.

Ang lahing ito ayon sa kapaniwalaan ay nang̃anahan ditong malaong panahon hangang sa dinatnan ng̃ lahing *malayo*.

Tungkol sa pagkaparito ng̃ mg̃a ito kung paano at saan nang̃angaling ay di masabi at hangan ng̃ayon ay di pinagkakaisahan ng̃ mg̃a

mananalaysay ang bagay na ito; sapagka't anáng iba ay galing sa Aprika na nakapagpalipat-lipat sa pulo't pulo hangang Nueva Ginea at mula sa Nueva Ginea hangang dito, at anáng mg̃a bagong mananalaysay ay hindi, kun di ang mg̃a ito'y kaibang lahi ng̃ mg̃a itim sa Aprika at talagang tagarito sa Kasilang̃anan.

Ikalawang Pangkat.

Lahing Pilipino

Maliban sa mga *itim* ay pawang lahing *malayo* na ang nanġananahan dito na may halo marahil na kaonting *indonesiano*, at ngayo'y siyang mga kinikilalang pilipino.

Ang lahing ito ay nababahagi ngayon ng tatlong malaking bahagi: Una'y ang mga taong nagsipangubat na dî napasaklaw sa kapangyarihan ng mga taga ibang lupain, ikalawa'y ang mga moro ó kumikilala kay Mahoma at ikatlo'y ang mga nagsipagkristiano.

Ang tatlong bahaging ito ay paraparang napapangkat ngayon ng lipilipi at angkan-angkan.

Ang unang bahagi, na sa mga taong gubat, ay lubhang marami ang pagkakapangkatpangkat; nguni't ang mga lubhang kilala ay ang Igorot Ilongot, Tingian, Gaddan at Kalinga dito sa Luzon, ang Tiruray sa Mindanaw at ang Tagbanua sa Palawan. Ang pagkakapangkatpangkat ng mga taong ito ay pinagkaroonan ng iba't ibang isipan ng mga tanyag na mananalaysay. Anáng Profesor Blumentrit, sukat dito sa kalusonan at kabisayaan ay napapangkat ang mga ito ng tatlong pu't anim na lipi baga man kalakip na pati nang sa mga itim, at anáng mga mananalaysay na Jesuita ay

dadalawang pu't anim, at sa bilang na ito ay may binangit pa ang mg̃a Jesuita na dî ibinibilang ng̃ Profesor Blumentrit sa kanyang salaysay na gaya rin ng̃ Profesor Blumentrit tungkol sa binangit ng̃ mg̃a Jesuita: ano pa't kung idadagdag ang mg̃a binangit ng̃ mg̃a Jesuita na dì naibilang ng̃ Profesor Blumentrit sa kanyang pagkatala ay hihigit pa ng̃a sa tatlong pu't anim na bilang niya. Ng̃uni't hindi lamang ito, kundi dumating dito ang mg̃a Americano at pinagsikapan ding masiyasat itong iba't ibang liping nagsisipangubat, na sa mg̃a sumiyasat at nakakita ng̃ mg̃a ito ay di maliligtaan sina Dr. Barrows, Comicionado Dean C. Worcester, John C. Foreman. Dr. M. L. Miller, Capitan Charles E. Nathorst, at Capitan Samuel D. Crawford at di rin nang̃agkaiisa ng̃ isipan bagay sa mg̃a liping ito; sapagca't ani Dr. Barrows ay tatatlo ang liping malayo rito at kung bagá man anya't marami ay angkan lamang ng̃ tatlong ito ang iba, samantala namang ang sa Comicionado Dean C. Worcester ay anim ang liping malayong narito at anáng iba ay isang gayon: ano pa at iba't iba. Kung alin ang matuid sa mg̃a salaysay noong mg̃a una sampu nitong mg̃a huli ay di natin masabi at hangang ng̃ayon ay di pa lubos na kilala ang boong paraa't ayos ng̃ pamumuhay niyang mg̃a taong gubat na nabangit baga man masasapantahang di lubhang magkakaiiba,

Ang ikalawang bahagi na sa mg̃a moro, ay

gaya rin ng̃ sa mg̃a taong gubat na napapangkat ng̃ lipilipi at angkan-angkan, na ang iba'y sa Dabaw, ang iba,y sa Samboanga, ang iba'y sa Kottabato at ang iba'y sa iba't ibang dako ng̃ Hulo't Mindanaw na pawang may kanikanyang ng̃alan. Ang mg̃a ito ang may lalong malinaw na kasaysayan kay sa lahat ng̃ lipi rito sa Pilipinas, dahil marahil aa maagang pagkasulong nila sa katalinuang pakamahometano at pagkapag-ing̃at nila ng̃ kanilang mg̃a alamat at mg̃a ala-ala ng̃ dating pamumuhay ng̃ kanilang mg̃a kanunuan. Tungkol dito ay di dapat ligtaang basahin ang salaysay ni Naajeb M. Saleeby sa kanyang aklat na kasusulat pa lamang.

Ang ikatlong bahagi, na sa mg̃a nagsipagkristiano at siyang mg̃a liping tinutukoy ko sa kasaysayang ito ay masasabi nating may walong lipi ang dami na dili iba't itong mg̃a sumusunod: Ang *Bisaya*, na mg̃a taong nang̃ananahan sa maraming mg̃a pulong napapagitan sa Luzón at Mindanaw, sa makatuid baga'y sa mg̃a puló ng̃ Panay, Negros, Leyte, Samar at ibapa; ang *Tagalog*, na nang̃ananahan sa kalagitnaan ng̃ Luzon at nakakalat sa mg̃a lalawigan ng̃ Maynila, Batang̃an, Kabite, Laguna. Bulakan, Bataan, Nueva, Ecija at iba pa; ang *Kapangpang̃an* at *Pang-asinan* na nang̃akakalat sa mg̃a kapatagan ng̃ kahilagaan nitong Luzon; ang *Ilokano*, na nang̃ananahan sa may dakong kalagitnaan ng̃ hilaga't kanluran ni-

tong Luzon; ang *Kagayán*, na nañgagsasalita nĝ wikang Ibanag at nañganananahan din sa Kagayan; ang Bikol na nañganananahan sa Kamarines at sa mĝa lalawigan nĝ Sorsogon; at ang *Sambal* na nañganananahan din sa Sambales. Dito'y di na kabilang ang ibang lipi na nanĝa sa Nueva Viskaya, sa pulo nĝ Batanes at Kalamianes dahil sa kaliliitan.

Ikatlong Pangkat.

Ang Pagkaparito at Pinangalingan ng Lahing Pilipino.

Ngayon ngang batid na natin ang dinami-dami nitong mga lipilipi at angkan-angkang nanganananahan dito na pawang kinikilalang pilipino ay di natin maliligtaan na di maitanong kahi't sa sarili kung ang mga ito ay katutubo rito ó kung bakit nangaparito at saan nangangaling.

Sa pagkakatutubo rito, ng mga taong ito anang manga mananalaysay ay hindi at bago pa nga mandin ang mga ito ay ang mga *ita* muna ang nanganahan dito; sapagka't di nga naman mangyayari na ang isang lahing mahina na gaya ng mga ita ay mahuli pa isang lahing may kaonting kalakasan. Nguni't mula pa sa kaunaunahang dako hangang sa panahong ito ay hindi kaila na ang tao ay laging nagsikap ng ikabubuti't ikagiginhawa ng sarili na kung di nga masiyahan sa kanyang bayan ay dumadayo sa iba; kaya't hangang ngayon ay may mga taong gubat na nagpapabuhatbuhat ng tahanan dahil sa paghanap ng lalo't lalong mabuting lupa ó ng dakong lalong maginhawa sa kanyang pamumuhay, at maging sa mga matalinong bayan man ay gayon din, at nariyan ang Australia na pinamamayanan

ng̃ mg̃a Ingles:—at—ang mg̃a lupang Pilipinas, na halos lahat ng̃ pulo't lalawigan ay sagana sa mg̃a halama't pananim, sa mg̃a kayamanan at sa balang ikabubuhay,—ay di mapagtatakhang pamayanan ng̃ lahing ito.

Kung paano ang pagkapasimula ng̃ pagkakaparito ng̃ mg̃a ito ay di natin masabi at walang aklat na makapagpatotoo, datapua't ang mg̃a pagkakaganiganito ng̃ mg̃a tao noong unang dako, na nang̃apapalipat sa ibang mg̃a pulo't lupain ay di kaila sa mg̃a kasaysayan, at nariyan ang mg̃a aklat nina Ratzel, Ellis, John Dunmore at ibp. Noon ng̃ang una na di pa lubhang kilala ang katalinuan sa pagdadagat at wala pang kagamitan, kungdi ang mg̃a sasakyang may layag lamang ay madalas nangyayari sa mg̃a magdadagat na kung totoong nang̃apapalaot sa dagat at inaabot ng̃ pagbabago ng̃ hang̃in ay nang̃apapaligaw hangang sa másadsad sa ibang lupain, at mang̃yare, kung hindi na mang̃akabalik at kabubuhayan naman ang lupaing kinasadsaran ay natutuluyan ng̃ doon mamayan, ó kung sakali mang nang̃akabalik at sa ganang kanila ay lalong maginhawa ang lupaing kinasadsaran nila kay sa lupa nilang tinubuan ay nangyayari ring pinagbabalikan at nag-aanyaya pa ng̃ kanilang mg̃a kamag-anak at kakilala. Ito ng̃a ang matuid na masasapantaha natin, na dahil ng̃ ikinaparito ng̃ mg̃a taong ito, at dito'y di natin maliligtaang di bangitin na pinakahalimbawa ang sali't saling sabi

ng̃ mg̃a Tagakaola at mg̃a Bagobo sa Mindanaw na anila'y sadsad lamang sila sa lupaing kinatatahanan nila ng̃ayon at ang kanilang pinangalingan ay isang lupaing malayong malayo. Hindi ko na bangitin ang lubhang maraming mg̃a pangyayaring ganito sa iba't ibang lupain at totoong makapal.

Bagay naman sa pinangalingan ay masasabi nating wala ng̃ iba kundi ang mg̃a kalapit lupain At dito naman sa mg̃a kalapit lupain ay wala ng̃ ibang masasapantaha, liban sa mg̃a lupang nasa dakong timog, na dili iba't ang kamalayahan dahil sa siyang mg̃a tang̃ing bayan na kahuad sa kulay tikas at anyo, kakapatid sa wika at kaayon sa halos lahat ng̃ ayos at paraan ng̃ pamumuhay ng̃ mg̃a Tagarito. Saká anang mg̃a mananalaysay, siyang sali't saling sabi ng̃ mg̃a tao rito, na ang mg̃a nabangit na lupain ang pinangalingan ng̃ mg̃a kanunuan nila. At bagay rito ay may salaysay si P. Colin na anya'y: "May isang taga Kapangpang̃ang nakarating sa Sumatra (isang lupaing malaya) at sumapit sa isang dako na kanyang kinaringan ng̃ kanyang sariling wika at siya'y nakisagót na parang siya'y ipinang̃anak sa dakong yaon, anopa't tuloy sinabi sa kanya ng̃ isang matanda na kayo'y mg̃a inapó ng̃ mg̃a nagsi-alis dito noong unang dako na nang̃amayan sa ibang lupain at di na namin nang̃abalitaan."

Ng̃uni't may isang bagay na hindi lahat ng̃

tao rito ay Kapangpangan ó Tagalog mang ó Bisaya kaya, kung di may taong gubat at may taong bayan, may Igorot at may Tingian, may Tagalog at may Bisaya at marami pa.

Ang kadahilanan nito, sa akalà ko, ay sanghî sa pagkakapangkat pangkat ng̃ mg̃a bayan malayo (ó lahing pinangalingan ng̃ mg̃a Tagarito) saká ang pagkakapangkat pangkat pa uli rito.

Kung ating ng̃ang lilingunin at lilinin̄gin ang kamalayahan na pinangalingan ng̃ mg̃a Tagarito ay matatanto nating unauna na doo'y may kinikilalang tatlong uri ng̃ tao na dili iba't ang *orang benúa* (ó taong gubat), ang *orang-laut*[3] (ó taong dagat) at ang *orang-malayo* (ó taong bayan). Sa una na *orang-benúa* ay masasapantaha na siyang pinangalingan ng̃ ating mg̃a taong gubat, na dili iba't siyang sapantaha ng̃ mg̃a kilalang mananalaysay ng̃ayon. At ito'y mapaniniwalaan dahil sa pagkakaparis ng pamumuhay ng̃ mg̃a ito sa pamumahay ng̃ mg̃a iyon: maliban marahil ang iba nitó, na gaya ng̃ Tingian at iba na sa akala ko'y kauri rin ng̃ mg̃a lahi ritong kristiano ng̃ayon na nagsipangubat lamang dahil sa pag̃-ibig marahil na manatili sa kanilang kalayaan at sa ganito'y náurong sa pag̃sulong sa katalinuan.

Tungkol sa *orang—laút at orang malayo* ay di mapagtatakhang siyang pinagmulan ng̃ mg̃a taong bayan dito ayon sa kanilang ayos at paraan nang pamumuhay.

Bukod dito ay dapat ding tantoin na ang kamalayahan (maging taong—gubat ó taong dagat ó taong bayan) baga man suplíng sa isang lahi (sa lahing Mongol anáng mg̃a mananalaysay) ay pangkat pangkat din, dahil sa nangamamayan hiwahiwalay sa pulo't pulo, na ang iba'y sa Sumatra, ang iba'y sa Java, ang iba'y sa Celebes at ang iba'y sa iba't ibang pulo, bukod pa sa nangatira sa kapatagan ng̃ Malaka, at mang̃yare—sa pagkakapulopulo at pagkakahiwahiwalay na ito ay nagkaiba't iba ng̃ kaonti: at sapagka't ang mg̃a Tagarito, sa akala ko, ay hindi galing sa iisang angkan ng̃ mg̃a yaon, kundi sa iba't iba ay kaya naman iba't iba rin ang mg̃a lipi rito, bukod pa ng̃a sa dito ma'y nagkapulopulo at nagkahiwahiwalay pa uli.

Tungkol sa mg̃a moro sa Magindanaw ay masasapantahang siyang mg̃a huling naparito at ayon sa kapaniwalaan ng̃ayon ay siyang mg̃a kasabay ó kasunod ng̃ mg̃a taga malayang nagsipamayan sa Borneo noong dakong 1400.

Ikaapat na Pangkat.

Dating Pamamayan ng mḡa Tagarito

Bago nagpuno ang mḡa taga Europa dito sa Kapuluang Pilipinas, ay may sarili nḡ paraa't ayos nḡ pamumuno ang mḡa tagarito. Ang paraa't ayos nḡ pamunuang ito ay di kagaya nḡ sa iba't ibang lupaín na may isang dakilang puno ó pangulo na kinikilala, kundi sa bawa't pulo at lalawigan ay maraming pangulong may kanikanyang kampon at sakop na nayon-nayon at lipi-lipi. (1) anopa,t, kaparis din nḡ pamunuan sa España bago nangagpaka-panḡinoón doon ang mḡa Romano't Godo.

Ang bawa't pangkat nḡ pamahalaan ay tinatawag na isang *balanḡay*. Itong salitang balanḡay ay panḡalan nḡ sasakyang-dagat na di umano'y siyang nilulanan nḡ mḡa taga Malaya sa pagparito, (basahin ang pangkat na sasakyan) at ang dami nḡ mḡa taong sakáy sa bawa't isa nito ay tinatawag na isang balanḡay na dili iba't siyang

(1) Ang ganitóng ayos nḡ pagkakahiwáhiwalay nḡ pámunuan dito ay minagalíng ni Rizal. Anya'y kung napasa kapangyarihan nḡ isang katao lamang ang pámunuan dito nang panahong yaon, at anomang bagay ay isásangguni sa isang lugar, ay magiging mabigát sa bayán-bayán, at sa akala ko rin, dahil sa nang panahong yaon ay wala pa ritong telefono, telegrama at mḡa kasangkapang nagagamit sa madaling pagsasangúnian.

nátatag na isang pamahalaan. At sapagka't may malalaki't maliliit na sasakyán ay nagkamalalaki't maliliit namang balangay ó pámahalaan.

Ang bilang ng̃ mg̃a tao sa pinakamunting balang̃ay ay limang pú at sa pinakamalakí ay umáabot ng̃ hangang pitong libo.

Ang ibang mg̃a balang̃ay ay magkakasundô at hangang sa naglalakip-lakip (1) upang kung salakayin ng̃ mg̃a kaaway ay huwag masupil; ng̃uni't ang pagkakálakip na ito ay sanhi ng̃ pagkakasunduan at hindi ng̃ pagsasáilaliman ng̃ isa't isá: ano pa ag̃a't bawa't balang̃ay ay may kanya ring sariling pang̃ulo, liban na sa panahon ng̃ digma na pumipili ng̃ isang mang̃ung̃ulo sa kanilang lahat.

Ang pang̃alan ng̃ pang̃ulo sa bawa't balang̃ay ay *Dato* na ang kahulugán sa wikang Malaya (ani Dr. de Tavera). ay nuno ó lelong: ano pa ng̃a't dito'y ating mapagninilay na ang ayos sa pámunuan ay isang pamumuno sa gulang̃an. Itong tawag na *Dato* na pang̃ulo ay nanánatili pa hanga ng̃ayón sa Holó't Mindanaw. Ang pang̃ulo namang nagpupuno sa samasamang balang̃ay ay nagkakapamagát ng̃ *Laca* ó *Raja* ó *Ladya* ó *Radja*. Mula ng̃ lumitaw ang *maho-*

(1) Ani Rizal. ay di malayong ang ganitóng paglalakip ay malaon nang inúugali rito. at sa katunayan (anya'y) ang pang̃ulo rito sa Maynilá ay pinakapang̃ulong *General*. ng̃ sultán sa Bórneo; ayon sa patotoó ng̃ mg̃a kasulatan noong siglo XII,

matismo (pananalig kay Mahoma) ay ginamit ang salitang *sultán*. Di umano'y may nagpápamagat din ng *Hari* na siyang dating kapangalanán sa mga dakilang pinuno sa India, at ang kahulugan sa sanskrito, ani Dr. de Tavera. ay Brahma, araw, Vishnu.

Ang pamumuno ng pangulo ay paratihan ó sa tanáng buhay. At ang pagkapuno't pagkamáginoo ay minamana ng anák at kung sakaling wala, ay mga kapatid ó kamag-anak na malapit, ang humahalili. Ang tungkulin ng mga ito ay pagpunuan ang kaníkanyang sakop at kampon at tuloy lingapin ang kanikanilang usapín at kailangan; at ang sabihin namán ng mga ito ay iginagalang at ginaganap ng kanikanyang sakop na mga tao. Iginagalang din ang mga kamag-anak at inapó ng mga puno, na kung baga ma't hindi nakapagmana ng pagkapuno ay pawang ibinibilang namáng taong-mahal at ipinakatatangi sa mga taong karaniwan. Kung paano, ang kamahala't pagkamaginoo ng mga lalaki ay gayon din ang sa mga babae (1).

Sa mga balangay ná nabangit ay may tatlong kalagayan ng tao: Una'y ang mga mahal

(1) Ani Rizal ay naáayon sa kautusán ng katalagahan (naturaleza) ang pag-uugaling itó ng mga dating pilipino, na higit kay sa mga tagá Europa na nawawalán ng kamahalan ang babae kung nagsasawa sa mababa kay sa kanya, dahil sa isinasalalaki amang ang kamahla't kababaan. Anya'y isang katunayan ito na ang mga babae nga rito'y, pinagbibigyan na mula pa noong una.

na pinamamagatang *Maginoo* ó *Ginoo*; ikalawa'y ang mga nakaririwasa na pinamamagatang *timaua* (ó payapa) at anáng ibang mg̃a mananalaysay ay *maharlika* ang pamagat, na sa wikang Malayo ani Dr. Tavera ay *laya* ang ibig sabihin; at ikatlo'y ang mga alipin na sa Bisaya'y *oripun*.

Ani Colín, ang mg̃a lalaking may mahal na uri ó mg̃a *maginoo* ay nagpapamagat din ng̃ *Gat* ó *Lakan*, gaya ng̃ *Gat Maitan*, *Lakán Dula* at iba pa at sa mg̃a babae nama'y *Dayang* gaya ng̃ *Dayang Mati*, Anang iba'y naging karaniwang kasambitan din ang ating kinauugalian pa hanggang ng̃ayong *mama* (amain) ó *mang* sa mg̃a lalaki at ang *ale* sa mg̃a babae.

Sumusunod sa uring ito ang mg̃a *timawa* (payapa) ó *maharlika* (laya). Ang mg̃a ito'y tang̃i sa ibang uri na walang sinasailaliman libang sa kanilang Dato ó pang̃ulo. Hindi rin nang̃agsisibayad ng̃ buwis at ang paglilingkod na ginagawa ng̃ mg̃a ito ay ang tungkol lamang sa naayon sa *ugali*. Itong *ugaling* tungkulin nila, ay ang sumunod sa utos ng̃ pang̃ulo ó puno sa panahon ng̃ digma: kaya't ang mg̃a ito ang siyang nang̃agsisibuo ng̃ kawal ó hukbo ng̃ balang̃ay at sa ganito'y may pamagat na *kabalang̃ay*. Bukod dito ay tungkulin din nila ang tumulong sa pang̃ulo ó Dato kung panahong nagbubukid ó umaani at gayon din sa pagtatayo ng̃ bahay, sa

pag-gaod sa sasakyan niya kung sakaling naglalayag ngũni't sila'y pawang pakain sa loob ng̃ boong panahong kanilang ipinaglilingkod.

Ang sumusunod sa nang̃abangit ay ang mg̃a *alipin*, na sa Bisaya'y *oripun*, at ang mg̃a ito'y may dalawang kalagayan: ng̃ pagka-alipin: ang *aliping namamahay* at ang *aliping sagigilir*: itong hulí sa Bisaya'y tinatawag na *ng̃alon*.

Ang *aliping namamahay* ay pinagbibig̃yan pakundang̃an. Ito'y may bahay na sarili; kaya't may pamagat na *namamahay*, at sa panahong kinakailang̃an lamang naglilinkod sa pang̃inoon, at ang paglilingkod na ito ay sa pagbubukid at pag-aani ng̃ kanyang pang̃inoon, at gayon din sa sasakyan kung sakaling naglalayag. Kailang̃an din tumulong sa pagpapagawa ng̃ bahay ng̃ pang̃inoon at tuloy naglilingkod sa bahay nito kung sakaling may panauhin, ano pa ng̃a't tungkulin ng̃ *aliping namamahay* ang maglingkod sa pang̃inoon kailan ma't kakailang̃anin; ng̃uni't natatang̃i sa ibang alipin dahil sa may sariling bahay at saka hindi naipagbibili. Wala ring namang bayad sa paglilingkod, at sa madaling sabi ay siyang mg̃a tinatawag nating *kasamá*, *bataan*, *kampon*, *tao* at ipa pa. Nakalilipat din naman ang aliping ito sa kalagayang *timawa* ó *maharlika* kung nagbabayad sa kanyang pang̃inoón ng̃ katampatang halaga na ayon sa kaugalian.

Ang *aliping sagigilir* ó *ng̃alon* ay siyang tu-

nay na alipin na ang iba'y sa tanang búhay at sa akala ko'y tinatawag na *sagigilir*, dahil sa di nakalálayo sa gilid ó paligid ng panginoon. Ang pagkakapagíng alipin ng mga ito ay dahil sa pagkukulang sa Dato ó pang-ulo, dahil sa pagdidigmaan, pakikipag-usapín at gayon din sa paguutangan at ibp.

Ang mga alipin ito ay siyang pinakamalaking yaman ng mga tagarito, dahil sa nákakatulong nilang malabis sa kanilang nga bukira't hanap-buhay, at ang mga ito'y náipagbibili't náípagpapalit ng isang panginoon sa ibang panginoon, ng isang bayan sa ibang bayan, ng isang lalawigan sa ibang lalawigan at ng isang pulo sa ibang pulo. Gayon man, ani Argerzola (sabi ni Rizal), ay hindi lubhang hamak ang pamumuhay ng mga alipin itó, dahil sa kasalong kumakain sa dulang ng kanilang panginoon at hangang sa naáaring mag-asawa sa kabahay ng panginoon, maliban na sa ilang masamang panginoon, na saa't saan ma'y di nawawalâ. Nguni't ayon sa salaysay ng ibá (wika rin ni Rizal) ay lumubha ang kalagayan ng mga aliping ito nang masakop ng España ang mga tagarito hangang sa ang iba'y nangagpakamatay sa gutom at ang iba'y nangagpakamatay sa lason, at pinatay ng ibang iná ang kanilang anák sa panganganák (Basahin ang paaninaw ni Rizal sa dahong 295 ng aklat ni Morga).

Ang mĝa anák at inapó nĝ mĝa aliping itó, magíng *namamahay* at magíng *sagigilir* ay nagmamana nĝ kalagayan nĝ magulang, na siyang dating kaugalian sa halos lahat nĝ lupaing malayo. At ang pagkaalipin nitóng mĝa aliping *namamahay* at *sagígilir* ay sari-sari, dahil sa mayroong buô ang pagkaalipin, at mayroong kákalahati at mayroon namang ikapat na bahagi lamang. Ang dahil nĝ pagkakaganito ay mababasa sa pangkat nĝ kaugaliang pinanunuuntunan sa mĝa kapaslangan at sigalutan.

Ikalimang Pangkat.

Dating Pananamit
At kalinisan sa katawán ng̃ mg̃a tagarito

Noóng unang dako ang mg̃a tagarito ay magkakaibá ng̃ pananamit: na anó pa,t, sa Luzón ay iba sa Bisaya'y iba at gayon din sa ibang dako.

Ang pagkakáganitó marahil ay sapagka't galing sa iba't ibang dako ng̃ Kamalayahan ang mg̃a tagarito at inugali ng̃ isa't isa ang pananamit sa kanikanyang bayang pinangalingan.

Dito sa Luzón (sa ilang lalawigan marahil) ay nananamit ang mg̃a lalaki ng̃ *kanyan* (barong *azul*) na lagpas ng̃ kaunti sa baywang, isinasara sa harap, walang liig at maikli ang mangás; nguni't may nagsusuot din ng̃ kulay itim. Ang sa mg̃a maginoo'y kulay-pulá at sa India pa nangagaling. Bukod dito'y nagbibigkis sa baywang ng̃ isang kumot na tulóy ibinabahag; ang hita'y litaw, ang mg̃a paa'y walang suót at ang ulo'y walang takip maliban sa isang makitid na panyo na mahigpit na itinali sa noó at kimót-kimutan na pinangang̃anlang *potong* ó *putong*. Ang *putong* na ito ay iniiíkid ng̃ sari-saring paraan, na kung minsa'y wari *turbante* ng̃ mg̃a *moro* na walang *bunete*, at kung minsan nama'y nakapulupot na parang kubóng ng̃ *sombrero*. Ang nagmámatapáng ay nag-

lálawit nḡ mḡa dulo nḡ panyóng ito na pinaá-abót hangang sa batok. Sa kulay nang panyo ay napagkikilala ang pagkapuno, dahil sa siyang ginagamit na pinakasagisag sampu sa kanilang pakay at kataasan. Ang síno mang hindi pa nakakapatay (marahil sa digmá, nḡ isa man lamang, ay hindi tinútulutang gumamit ng *putong* na pulá at kaya't makagamit nḡ ikid ó pugong na parang *corona*, ay kung nakápatáy na nḡ pitó Ang pinakadagdág na kasuutan ay isang mainam na nakukulayang kumot na isinasalabat sa balikat, saka ibinubuhol sa may ibaba nḡ bisig, at ang káyong dinaramit ay sutla't babarahin. Bagay naman sa paghihiyas ay nanḡagkúkuwintás nḡ tinanikalang ginto na iniíkid sa liig at ang pagkakákawing-kawíng ay gaya nḡ sa mḡa taga Europa; nanḡagsusuót sa bisig at galang-galanḡan nḡ kalombigas (pulsera) na gintong tinipi at may anyóng sarisari, na tuloy sinásaglitan nḡ mahahalagáng batóng kawigin at ágata, puti't bugháw ang mḡa pinakamahál. Anáng iba'y gumagamit din nḡ garing; at sa mḡa daliri naman ay nanḡagsisingsing nḡ ginto't iba't ibang bató.

Sa ibang dako naman (sa katagalugan marahil) ay may kaibhán dahil sa nanḡagbabaro at nanḡagsásalawal ang mḡa lalaqui, at kung may pinaróroonan ó napasa sa simbahan (sa pagparoon lamang sa mḡa simbahan, sa akalá ko) ay nananamit nḡ isang kasuutang kulay itim na kung tawagi'y *sarampuli*. Ang kasuotang ito'y mahaba na abot

hangang paa at ang mangas ay makipot na di umano'y isang kasuotang lubhang mahinhín. Kung isuot ito ng̃ mg̃a tagalog ay buo at parang sapot, na ano pa't sa ulo pinapagdáraan at isang kasuotang karaniwan. Ang mg̃a babayi naman ay nang̃agbabaro at nang̃agsasaya, at kung may pinaroroonan (sa pagpa sa simbahan din marahil) ay gumagamit ng̃ isang pantakip sa ulo na abot hangang paa at kulay itim ang pinakapipiling kulay, saká nang̃agtatapis; ng̃uni't ito'y higit na inuugali sa katagaluga't kapanayan kay sa kabisayaan. Bukod dito'y nang̃aglalagay sila sa buhok ng̃ pusod na tangalin (postizo) na ang ipinang-aalalay ng̃ lalaki't babae ay ipit na ginto ó pilak na may batóng *perlas* ó *diamante* sa pinakaulo, at kung hindi naglulugay ng̃ buhók ang lalaki ay nagtatalí sa noo ng̃ panyô na kung tawagi'i *purug*, at ang mg̃a babae namán kung napasasadaan ay nang̃agsasalakot na ang tawag sa Bisaya'y *sarok*.

Sa lalawigan nang Sambales, ang lalaki'y nag-aahit ng̃ buhók sa harapán ng̃ ulo at sa kaymotan ay nag-iiwan ng̃ isang kumpól na lugáy na, aní Rizal, ang ayos na ito ng̃ pagbubuhók sa Sambales at ang pananamit ng̃ mg̃a taga Bisaya, ay nahahawig sa *kimono* Hapón, At ang mg̃a babae sa lalawigang itó ay nang̃agbabaro ng̃ sarisaring kulay at nang̃agsasaya rin, at ang mg̃a may mahal na uri ay nang̃agkukundiman, nang̃agsusutla at nang̃ananamit ng̃ iba't ibang káyo na

pinamumutihan ng̃ ginto at ng̃ sari-saring gayák na palawít; nang̃agkukuwintas ng̃ tinanikalang ginto, nang̃agkakalombigas (pulsera) sa galang-galang̃an, nang̃aghihikaw sa tainga ng̃ makapal na tiping ginto at nang̃agsisingsíng sa daliri ng̃ ginto rin at sari-saring hiyás.

Sa Katanduanes naman ay nang̃agsasaya ang mg̃a babae ng̃ ayon sa ugali ng̃ mg̃a taga Bisaya, nang̃agsisigamit ng̃ mahahabang balabal, ang buhók ay pusód, na mainam ang pagkasuklay at sa noo'y may sintás na nababatikan ng̃ ginto, na ang luwang ay dalawang dali. Sa bawa't tainga ay nakahikaw ng̃ tatlo, isa sa kaugalian ng̃ayon at ang dalawa'y sa may dakong itaás na magkasunód: at marahil ay ang mg̃a ito rin an sinasabi ni P. Chirino na nagsisipaggayák ng̃ kakatwa sa bukong-bukong.

Ang mg̃a taga Bisaya naman ay nang̃aggugupit ng̃ buhók na kagaya ng̃ sa dating kaugalian sa España at nang̃agpipinta sa katawan ng̃ sari-saring anyô at kulay. Ang pagkakapinta'y mainam at bagay-bagay at anang iba'y hindi lamang katawan ang pinipintahan kundi pati ng̃ baba't kilay, Ang paraan ng̃ pagpipinta, bago gawín. ay ginuguhitan muna ng̃ máng̃ang̃atha ng̃ akalang maáayo't mábabagay sa katawan at gayon din sa pagkalalaki ó pagkababae, saka pinipintahan. Ang panguhit na ginagamit ay kawayang parang *pincel* na matulis ang dulo at siyang ipi-

nangduduro hangang sa lumabas ang dugo, saca binubúdburan ng̃ pulbós, ó kung dili ay usok ng̃ sahing na maitim, na kailan ma'y di na mang̃ung̃upas. Hindi pinipintahang bigla ang boong katawan, kundi bahabahagi, at datiha'y hindi muna nagpipinta hangang hindi makapapamalas ng̃ anomang katapang̃an. Ang mg̃a bata'y hindi nagpipinta, ng̃uni't ang mg̃a babae ay nagpipinta ng̃ Isang boong kamay at ng̃ bahagi ng̃ ikalawá. Dito sa pulo ng̃ Luzón ay nang̃agpipintá rin ang mg̃a taga Iloko, hindi lamang lubós na kagaya ng̃ sa mg̃a taga Bisaya. Sa paghihiyás ay nang̃aghihikaw ng̃ malalaking hikaw na ginto at garing at nang̃agkákalombigas; sa ulo'y nang̃akakulubóng ng̃ ukáng wari *turbante* na may batíkbatík na ginto; nang̃agbabaro ng̃ makipot at mahaba na walang liig, at sa harapán isinásará. Hindi nang̃agsasalawal, kundi bahág lamang na ibinibigkis sa harapán. Ang mg̃a babae'y may magagandang anyo't kilos, malilinis at makikisig na lumakad; ang buhok ay maitím mahaba at nakapusód, nang̃akatapi sa baywang ng̃ kayóng sari-saring kulay at nang̃akabaro ng̃ walang liig; hindi nagsisipagsuot sa paa, ng̃uni't nang̃aghiyas na nagsisipagkuwintás ng̃ ginto, nagsisipaghikaw at nagsisipagkalombigas.

Bagay namán sa kalinisan, lalaki't babae at lalo na ang mg̃a máginoo, ay totoong malinis sa kanikanyang katawa't bihis; nang̃agpapaitim

na mainam ng̃ buhók na nagsisipaggugo at nagsisipaglangis ng̃ lingáng may pabangó. Sa ng̃ipin ay lubhang maing̃at na lahat, na mula sa pagkabata ay pinapantay ng̃ mga bato't iba pang mg̃a kasangkapang pangkiskis at pinaiitim hangang sa tumanda, na tuloy sinasaglitan ng̃ ginto at nililinis pagkakain at pagkakagising.

Bata't matanda ay naliligo sa mga ilog at sa malaking bangbang na, ani Morga'y, kahi't sa anong oras, dahil sa di umano'y inaaring pinakamainam na kagamutan: kaya't pagkapang̃anak (anyá) ng̃ babaye ay agád naliligo at pati bata'y pinaliliguan din (1). At ani Colin, ang karaniwang oras na ipinaliligo ay sa pagkalubóg ng̃ araw, pagkatapos ng̃ gawain at sa pangagaling sa pakikipaglibing na naging kaugalian din sa Hapón. Saka kung naliligo ay mahinhing naúupo na inilúlubóg ang katawán hangang sa lalamunan na nang̃agpapakaing̃at upang huwag maging tudláng ng̃ matá nino man.

(1) Ani Rizal, ay di lubhang mapaniniwalaan ito dahil sa pinakaiing̃atan ng̃ mg̃a tagarito ang maligo sa tanghali, pagkakain, pagká bagong kalilitaw ang sipon at pagka pinápanahón ang babaye at iba pa.

Ikaanim na Pangkat.

Kaugaliang pinanununtunan sa mg̃a Kapaslang̃an at Sigalutan.

Palibhasa't ang mg̃a Tagarito ay nang̃amamayan at may mg̃a tatag na pamahalaan ó balang̃ay ay may mg̃a hukom at tuntunin ring pinanununtunan.

Itong mg̃a tuntuning pinanunutunan sa kanikanilang balangay ay pawang alinsunod sa kanilang mg̃a alamat at kaugaliang kinagisnan (1) na di binabago at mahigpit nilang tinatalima. Datapuat di umano'y may mg̃a pang̃ulo rin namang nagsisipaglagda ng̃ mga kautusan, saka itinatanyag sa bayánbayán nang isang mánanawag na pinangang̃anlang *Biuhahasan*. Sa pagtatanyag, di umano, ay nagdádalá ng̃ isang batingaw na tinutugtog upáng mapag-alaman ng̃ mg̃a tao.

Ang mg̃a hukom sa mg̃a usapin nila ay ang

---

(1). Aní Rizal ay siyang lalong mabuti, dahil sa siyang nakapagpapayapa sa mg̃a tao, sapagkat, anya'y may higit na tibay ang ugali kay sa isang kautusang nasusulat ó nalilimbag, lubha pa't itong kautusang nasusulat ay naipananaksil ng̃ mg̃a may kapagyarihan. Ang katibayan, anya ng̃ isang kautusan ay wala sa pagkakalimbag sa isang dahon ng̃ papel, kung di na sa pagkalimbag sa ulo ng̃ magsisiganap, málaman mula sa pagkabata, maayon sa kaugalian at lalong lalo ng̃ kailang̃an na mátatag ng̃ walang pagkabago. Ang Tagarito ng̃á, anyá, mula sa pagkabata ay nakatátanto ng̃ kanilang mg̃a alamat, namumuhay at lumalaki sa pang̃anorin ng̃ kanilang mg̃a kaugalian, at hindi gaya ng̃ayon na nagtatatag ng̃ mg̃a kautusan sa bayan na di man lamang nalalaman ó nauunawa at madalas pang binabago.

kanikanilang pinakapangulo (1) na kung minsa'y nagiisa at kung minsa'y kasama ng isang datò sa balangay ó ng isang maginoo sa nayon: at ang pangulo sa balangay ay may sakdal na kapangyarihan na maaaring gumawa ng ano man na walang sanguni sa iba, at sa ganito, ang magkulang sa kanya ay naparurusahan niya ng kamatayan ó pagkaalipin ó pagbabayad kaya ng isang gayon.

Nguni't sa pagmumungkahian at mga sigalot ng magkakasambahay ó ng magkakamag-anak ay karaniwang ang matatanda na lamang sa nayon ang pinagsasakdalan na siyang humuhusay at ganap na dinidinig naman ng mga may sigalot:

Sa pagpaparusa naman ay walang bilibid ó bilanguang gaya ngayon, kundi ang kaugaliang parusa na inilalapat sa nagkasala ay ang pagbayarin ng isang gayon ó alipinin kaya at kung totoong mabigat ay nilalapatan ng parusang kamatayan. At upáng matanto ng manbabasa ang mga tuntunin sampú ng mga salang kinalalapatan ng mga parusang nábangit ay aking ihahanay dito sa sumusunod.

---

(1) Nguni't ani P. Placencia ayon sa salaysay ni Dr. T. H. Pardo de Tavera, kung may hilig sa kanino man ang pangulo ny pumipili sa ibang balangay ng mailalagay na pinakahukom at di umano'y may mga kilalang gayong tao na humahatol ng walan hilig.

Sigalot ng̃ mg̃a pang̃ulo sa dalawang balang̃ay

Kung ang mg̃a pang̃ulo sa dalawang balang̃ay (na magkasundô marahil) ay magkaroon ng̃ ano mang sigalot ó usap ay pumipilì sa ibang balang̃ay ng̃ isang pang̃ulo na mailalagay nilang pinakahukom upang humatol sa kanila ng̃ walang hilig; sa pagka't bagá man sa iba't ibang balang̃ay ay may iba't ibang tuntuning pinanununtunan ay halos magkakaayon di umano. (1)

Pag-aasawa sa taga ibang balang̃ay.

Kung ang isang maharlika ó timawà (maging lalaki maging babae) sa isang balang̃ay ay mag-asawa sa taga ibang balang̃ay ay hindi makalilipat sa balang̃ay na tinatahanan ng̃ magiging

(1) Aní Rizal, ay napagkikilalang may malabis na kasunduan kay sa digmaan dito sa pagkakaayon-ayon ng̃ mg̃a tuntunin, at dì malayó. anyang, may isang malaking pagkakasunduan dito; sapagka't ang pinakapang̃ulo rito sa Maynilà ay pinakapunong-hukbo ng̃ Sultan sa Borneo. Anya'y may mg̃a kasulatan noong siglo XII na nagpapatotoo nito.

asawa, kungdi magbayad nḡ isang gayong halaga na paratang nḡ mḡa ḍatò. Ang paratang na ito ay mulâ sa isang putol na gintô hangang tatlo ayon sa paratang nḡ balanḡay, bukod pa ang isang paanyaya sa boong balanḡay na aalisan. Kung ito'y hindi ganapin ay maaaring digmain nḡ balanḡay na aalisan ang balanḡay na lilipatan, malibang pagkasunduan na ang mḡa anák nḡ mag-asawa ay hahatiin sa kanikanyang balanḡay.

———

Katungkulan nḡ mḡa kampon sa isang balanḡay.

———

Ang sino mang kampon ay hindi bumabayad nḡ buis, nḡuni't napatutulong nḡ pangulo sa kanyang mḡa kailanḡan, gaya sa pagtatayô nḡ kanyang bahay ó sa kanyang pag-aani, sa pagbungkal nḡ kanyang bukid, sa paggaod sa kanyang sasakyan at ibp.; nḡuni't ayon sa salaysay ni Morga ay ibinubuis nḡ mḡa kampon ang kanilang naaani sa kanikanilang bukiran.

Sa Nakamatay.

Ang nakamatay ng isang alipin at humingi ng tawad ay hindi pinarurusahan ng lubhang mabigat, kungdi pinapagbabayad lamang sa panginoon ng halagá ng aliping napatay saka hinahatulan ng hukom ng iba-pang parusang kanyang magalingin.

Ang nakamatay ng isang timaua ay kamatayan rin ang parusang inilalapat; nguni't kung humingi ng tawad ay iniuurong ang gayong parusa at ipinaaalipin na lamang sa namatayan. Di umano'y kung sakaling salapi ang naging kahatulan ay kalahatí lamang ang ibinibigay sa namatayan at ang kalahatí ay sa hukom.

Datapua't ang nakamatay ng pangulo ó maginoo ay pinapatay ng walang patawad at ang mga kaalam ay pawang inaalipin sampû ng kanilang mga anák.

Paghuli sa magnanakaw.

Upang hulihin ang mga magnanakaw ay tinatawag ang mga pinaghihinalaan, at mga pinapagsasalansan sa isang dako ng mga balaba ng dahon ó ng mga damit kaya, at kung pagkatapos nito'y

masumpuñgan sa salansan ang nawala ay hindi na pinag-uusig pa, nguni't kung hindi ay sinusubok sa alin man dito sa tatlong paraang sumusunod:

Una.—Dinádalá ang mga pinaghihinalaan sa isang dakong malalim ng ilog na bawa't isa'y may daláng pangpigil sa ilalim ng tubig upáng kung pasisirin ay makapanguyapit na matagal sa ilalim, at sa ganito, ang unang lumitaw ay siyang inaaring may sala. Di umano'y namamatay ang iba sa pagkalunod dahil sa takot na siyang ariing may sala.

Ikalawa.—Naglalagay ng isang bató sa isang sisidlang may kumukulong tubig, saka ipinadadampot sa mga pinagbibintangan at ang umayaw ay siyang nagbabayad ng nánakaw.

Ikatlo.—Pinapagtatangan ang mga pinagbibintangan ng tig-isang kandila na magkakasinlaki at magkakasinbigat, at kung sino ang unang mamatayan ay siyang inaaring nagnakaw.

Ang parusa namang inilalapat sa nagnakaw kung ang ninakaw ay hindi lumalagpas sa halagang apat na putol na ginto ay ipinasasauli ng hukom ang ninakaw saka pinapagdadagdag pa ng isang gayon. Kung higit sa apat na putol na ginto ay inaalipin. At kung isang kate na ginto ay nilalapatan ng parusang kamatayan ó kung dili ay inaalipin ang nagnakaw sampû ng asawa't mga anák.

Di umano'y kaugalian din naman (marahil sa ibang balan̄gay) na sa unang pagnanakaw ay pinapagbabayad lamang ng̃ isang gayon, sa ikalawa'y inaalipin at sa ikatlo ay pinapatay ó kung sakaling pinatatawad dito sa huling parusa ay kung inaalipin sampu ng̃ asawa't mg̃a anák.— Ng̃uni't ang anák na hiwalay sa bahay niya ay hindi idinadamay sa pagkaalipin, dahil sa isipang hindi kaalam sa pagnanakaw.

Pagsásamá

Kung ang dalawang tao ay magsamá ng̃ tiggayong halagá upang man̄galakal, at ang may hawak ng̃ salapi ay maharang ng̃ kampon sa di kasundong balan̄gay ay katungkulan ng̃ kasamá na tubusin ang naharang; ng̃uni't kung ang pagkapahamak ay kasalanan ng̃ may hawak ng̃ salapi ay kailan̄gang isauli ang salaping naparual ó kung dili ay ng̃ mg̃a anák. At kung walang maibayad ay masasanlang pinakaalipin siya at ang kalahati ng̃ kanyang mg̃a anák sa kasamáng dapat pagbayaran.

Pagmamanahan

Sa pagmamanahan ay hindi kailangan ang testamento, kungdi sukat na ang pahimakas na bilin ng namatay sa kanino mang kaharap; sa-pagka't ang bilin ng magulang ay lubhang mahalagá, dahil sa kapanampalatayan na ang mga kalulua ng kanilang nangasirang magulang at kanunuan ay kasama rin nila sa sandaigdigang ito at siyang sa kanila'y nagpapaginhawa ó nagbibigay-hirap ayon sa asal nila (basahin ang paglilibing) ano pa't sa ganito'y hindi inuugali ang pagdadaya at pagsisinungaling.

Sa katungkúlan.—Ang mga anak lamang sa tunay na asawa ang nakapagmamana ng katungkulan ng magulang, ano pa't kung pangulo sa isang balangay ang magulang at mamatay ay ang panganay sa mga lalaki ang humahalili at kung patay na ay ang pangalawa; nguni't kung walang anak na lalaki ay mga anák na babae ang humahalili ng papagayon din, at kung sakaling walang anak ay kamag-anak na pinakamalapit ang nagmamana, na ani Rizal, ay siya ring kautusang pinanununtunan ng mga anak-hari sa España, Inglaterra, Austria at ibp.

Sa mga tunay na anák ng mag-asawa.—Ang tunay na magkakapatid sa ama't ina ay nagsisipagmana ng magkakasindami, malibang ibigin ng

amá ó ng̃ iná na palamang̃an ang sino man sa kanilang anak ng̃ dalawa ó tatlong putol na ginto ó ng̃ isang hiyás kaya. Kung ang isa sa mg̃a anák ay nag-asawa sa isang uring maginoo at dahil sa kalakhan ng̃ kanyang bigay-kayang ipinagkaloob ay makahigit sa mana kay sa kanyang mg̃a kapatid ay hindi ibinibilang ang kahigitang yaon; datapua't ang ano mang bagay na ibinigay ng̃ magulang sa kanino mang anák maging sa pang̃ang̃ailang̃an ó hindi ay ibinibilang sa pagmamanahan.

Kung sa pagmamanahang ito ay may isang aliping nauukol sa lahat ng̃ magmamana ay binabahagi ang panahon ng̃ paglilingkod nito sa bawa't isa sa kanyang papang̃inoonin ayon sa pagkakasunduan nila. Kung sakaling hindi lubos ang pagkaalipin, kungdi kakalahati ó ikapat na bahagi lamang ang pagkaalipin ay pagbabayaran ng̃ mg̃a pang̃inoon ang paglilingkod niya sa panahon ng̃ kanyang kalayaan ayon sa kanyang pagkaalipin.

Mg̃a anák sa una't huling asawa.—Kung ang sino man ay nakapag-asawang makalawa at kapua pinagkaroonan ng̃ anák ay nagmamana ang isa't isa sa mg̃a anák ng̃ ayon sa mana't bigay, kaya na ukol sa kanikanyang ina, at ang pag-aari ng̃ amá ay binabahagi sa lahat na walang palamang sa kanino man.

Mg̃a anák sa tunay na asawa at *mg̃a anák*

sa alipin.—Kung ang sino mang lalaki ay nagkaanak sa tunay na asawa at nagkáanák pa sa alipin ay hindi nagmamana ang sa alipin; ñguni't ang aliping naanakan ay pinapagiging-laya at ang anák ay pinagkakalooban ng̃ miski ano, na kung maginoo halimbawa ang lalaki, ay isang putol na ginto ó isang alipin kaya,

Mg̃a anák sa asawa at mg̃a anák sa babaeng kinakasama lamang.—Kung ang isang lalaki ay nagkaanak sa asawa at gayon din sa isang babaeng laya na hindi asawa ay hindi nagmamana ng̃ magkakasingdami ang mg̃a anák, kungdi ang dalawang ikatlong bahagi ng̃ tinatangkilik ng̃ amá ay iniuukol sa mg̃a anák sa tunay na asawa at ang ikatlong bahagi ay sa mg̃a anák sa babaeng laya na kinakasama lamang at di tunay na asawa.

Mg̃a anák sa di asawa.—Kung ang sino man ay walang anák sa tunay na asawa, kungdi sa babaeng kinasama lamang ay nang̃agmamanang lahat ang mg̃a anák at kung sakaling may anák sa alipin ay pinagkakalooban lamang ng̃ ayon sa nabangit sa dakong una.

Kung walang kaanák-anák liban sa alipin lamang ay walang nagmamana, kungdi ang magulang ó nuno ó mg̃a kapatid ó mg̃a kamaganak na malapit ng̃ namatay at ang ipinagkakaloob lamang sa mg̃a anák sa alipin ay ang gaya rin ng̃ nábangit na.

Mg̃a anák sa kaag̃ulo.—Ang mg̃a anák sa ka-

aagulo ay hindi nagmamamana ng̃ ano man at inaari pang masamang uri, (1)

Sa Inaring Anak.—ang pag-aring anak sa iba ay totoong kaugalian at sa pagmamanahan ay nagmamana ng̃ ibayong halaga ayon sa ibinigay ng̃ ama ng̃ siya'y ipaaring anak: ano pa't kung ipinagbigay siya ng̃ isang putol na ginto ay magmamana siya ng̃ dalawang putol sa pagmamanahan.

Sa Bigay---kaya.

Ang nanunungkol ng̃ bigay-kaya ay ang lalaki at ito'y ayón sa kasunduan. Ang kasunduang ito ay karaniwang pinagkakayarian ng̃ mg̃a magulang mula sa pagkabata ng̃ mg̃a anak, at kung gayon ay katungkulan ng̃ mg̃a magulang ng̃ lalaki na ipagpauna ang kalahati ng̃ bigay-kaya na pinang̃ang̃anlang *kalabgayan* at pagdating ng̃ araw ng̃ pag-aasawa ay saka ibinibigay ang kalahating kabuoan na pinang̃ang̃anlan *ligay ó dahik.*

---

(1) Ang ganitong asal sa sarisarig anak, ani Rizal, na ang mg̃a anak sa tunay na asawa ay nagsisipagmana ng̃ magkakasindami; ang mg̃a anak sa babaeng kinasama ay nagmamana ng̃ isang gayon; ang mg̃a anak sa alipin ay hindí pinamamanahan ng̃ ano man, ng̃uni't pinapagiging laya sampu ng̃ kanilang Ina; at ang anak sa kaagulo ay inaaring masamang uri ay nagpapakilala ng̃ taos na katalinuan at bait ng̃ mg̃a dating Tagarito.

Ang bigay-kaya ay napapa sa magulang ng̃ babae. At ang babae sa kanilang pagkadalaga ay walang ano mang tinatangkilik at kahi ma't kumikita ay sa magulang din.

Ang kasunduang mulâ sa pagkabata at may páunang *kalabgayan* ay kinasasanghian kung minsan ng̃ ligalig, dahil sa kung lumaki ang mg̃a batà at umayaw ang sino man sa kanila ay inuusap ang magulang ng̃ umayaw dahil sa sapantahang siyang nag-udyok. Ng̃uni't kung patay na ang magulang ng̃ sino man ay nagsasaulian na lamang at hindî na nag-uusapin.

Kung ang sino man ay magsabi na ibig niyang mag-asawa kay gayon at sa kaarawan ay umayaw ay pinarurusahan ng̃ mahigpit at kung mayaman ay sinasamsaman ng̃ malaking bahagi ng̃ yaman.

Sa Pakikiagulo

Ang salang makiagulo, palibhasa't sigalot sa sambahayan ay karaniwang sa matatanda isinasakdal, at ang karaniwang parusa na inihahatol naman ng̃ matandá ay pagbayarin ang nakiagulong lalaki ng̃ isang gayong halaga (1) sa asawa ng̃ babae na

(1) Ang dating ugaling ito ng̃ mg̃a Tagarito, ani Rizal, ay inuugali ng̃ayon ng̃ maraming lupain sa Europa, at anya'y wari lalong mabuti't matuid kay sa awayin ang umagulo na ang kadalasang nangyayari 'ay siya pang nalalagay na katua.

pinakapantakip sa nasirang dangal. At sa minsang nabayaran ay nagsasama uling tiwasay ang mag-asawa at nililimot na ang bagay na yaon, at pati anak ay hindi inaaring anak sa pakikiagulò.

Datapua't ang asawa ng̃ isang pang̃ulo na magkasala ng̃ pakikiagulo ay nilalapatan ng̃ parusang kamatayan, at ang lalaking umagulo ay pinapatay kung mahuli ó kung nakataanan ay pinapagbabayad ng̃ isang gayong halaga.

Sa Paghihiwalay ng̃ mag-asawa.

Sa mg̃a ganitong sigalot ay matatanda ang humahatol na kasama ng̃ mg̃a kamag-anakan (1) ng̃ magasawang naghihiwalay.

Kung ang mag-asawa ay naghihiwalay ay hinahati ang kanilang kinita sa kanilang pagsasama, ng̃uni't ang dating pag-aari bago nagsama ay hindi hinahati, kungdi dinadala ng̃ isa't isa ang kanyang dati.

---

(1) Ani Rizal ay makapupong magaling kay sa kautusan ng̃ayon ng̃ mg̃a Frances at mg̃a Ingles, sapagka't anya'y wala nang iba pang magaling na humatol sa mg̃a sigalot ng̃ sambahayan na gaya ng̃ matatanda't mg̃a kamag-anakan nila na lubos na nakatatalos ng̃ kanilang pamumuhay.

Kung ang babae ang humihiwalay sa asawa upang mag-asawa sa iba ay kailangang isauli ang bigay-kaya at dagdagan ng isang gayon, na ang magsasauli nang nabangit na bigay-kaya ay ang magiging bagong asawa. Nguni't kung humihiwalay lamang at hindi upang mag-asawa sa iba ay ang bigay-kaya lamang ang isinasauli.

Kung ang lalaki ang humiwalay, maging sa pag-aasawa sa iba ó hindi man at hindi kalooban ng babae ay walang matuid ang lalaki na bumawi ng bigay-kayang ibinigay niya ayon sa salaysay ni P. Colin; nguni't ani P. Placencia ay isinasauli ang kalahati ng bigay-kaya.

Kung ang mag-asawang naghihiwalay ay may anak ay napapa sa anák ang bigay-kaya at ang nag-iingat nito ay ang mga nuno kung buhay pa ó kung dili ay isang taong mapagkakatiwalaan. Nguni't ani P. Aduarte ayon sa salaysay ni Rizal ay hindi na naghihiwalay ang magasawa kung may anak dahil sa paglingap sa anák.

Iba't ibang kapaslangan.

Ang sumira ng puri ng isang anák na dalaga ó asawa ng isang maginoo ay nilalapatan ng parusang kamatayan.

Ang mahuling mangaway ó mangkulang ay kamatayan din ang parusan inilalapat. Nguni't kung humingi ng tawad ay pagkaalipin na lamang at kung may salapi ay maaaring magbayad ng isang gayon at huag maalipin, at kung gayon ay ibinibigay ang kalahati ng salapi sa ginawan ng masama at kalahati ay sa mga hukom.

Ang panunungayaw ay inaaring malaking sala lalonglalo na kung sa mayaman, sa matanda ó sa babae, at pinarurusahan ng isang gayong halaga ó kung dili ay pagkaalipin. At kung ang tinungayaw ay pangulo ó maginoo ay kamatayan ang parusang inilalapat, malibang patawarin na kung gayon ay pagkaalipin na lamang.

Ang tumingin ng walang galang sa pangulo at ibp. na gaya nito ay nilalapatan ng parusang pagkaalipin sa tanang buhay, nguni't di umano'y bihirang mangyari ito, dahil sa pinakakaingatang malabis ng mga kampon.

Kung sa gabi ay pumasok ang sino man sa bahay ng isang pangulo ó maginoo ng walang kapahintulutan ay nilalapatan ng parusang kamatayan, at karaniwa'y pinahihirapan muna, dahil sa baka sakaling ginagamit na tik-tik ng ibang pangulo; at kung sakaling matunayan na sugong tik-tik ay nilalapatan ng parusang pagkaalipin at sa nagsugo ay kamatayan, malibang magbayad ng isang gayong timbang na ginto.

Ang di lubhang malaking pagkakaalitan ó pagmumungkahian sa isang nayon ay matatanda na lamang ang pinagsasakdalan ng̃ nagkaalit at siyang humahatol ayon sa patotoo ng̃ mg̃a saksi at alinsunod sa minanang kaugalian sa kanilang mg̃a kanunuan (1). ang hatol naman ng̃ matatandang ito ay lubhang pinakagagalang at ginaganap nila.

Pag---uutang̃an.

Ang karaniwang palakad sa pag-uutang̃an ay patubuan. kung ang ay may utang ay may tinatankilik na sasanlain ay inilalagak na sanla sa pinagkakautang̃an ang kaláhati sampu ng̃ pakinabang noon hangang hindi nakababayad ng̃ utang. Kung walang ano mang tinatangkilik at sa katampatang panahon ay di makabayad ay nagiging alipin, at karaniwa'y sa tanang buhay dahil sa lakad ng̃ tubo.

(1) Ito'y minagaling ni Rizal, dahil anya, tao rin sa kanikanyang umpok ang humahatol at sapagka't halal kapua ng̃ nagkakasira ay sapat makabatid ng̃ usap. ng̃ ugali at lubhang mabuti kay sa hukom (ng̃ayon) na humahatol ng̃ usap na di niya talos, at sa mg̃a taong ang kilos, pang̃ung̃ugali at wika ay gayon din. Dito ng̃a, ani Rizal, ay napagkikilala ang pagkaurong natin sa pagkakaroon natin ng̃ayon ng̃ lubhang maraming kautusan at pasiyang kung ano-ano, hangang sa kung minsan ay kailang̃ang magsakdal sa kataastaasang hukuman kung sakaling di nasiyahan sa hatol ng̃ hukon, at ang mg̃a usapin ay nagluluat ng̃ di ano lamang na inaabot tuloy ng̃ mga anak, apo at pinagkakailang̃anang paggugulan ng̃ lubhang maraming salapi ng̃ naapi upang magtaglay ng̃ kaukulang hatol.

Pagbabayad ng̃ Paratang.

Ang karaniwang kahatulan sa mga usapin ay pagbayarin. Ang pagbabayad ay ganito; na ang kalahati ng bukid at ng̃ tanang tinatangkilik ay napapa sa pang̃inoon, na tuloy paglilingkuran niya samantalang siya at ang kanyang mg̃a anak ay pakain at padamit. Kung sakaling hindi makabayad sa kaukulang panahon ay nangagiging alipin: at di umano'y kung sakaling makabayad man ang amá ay sinisingil ng̃ pang̃inoon pati ng̃ ipinakain at ipinadamit sa mg̃a anák, at kung walang maibayad ay nagiging alipin ang mg̃a anák.

Kung ang nagkausaping nahatulang magbayad ay walang ibayad at ipagbayad ng̃ isang kaibigan ay sa kaibigan nagbayad maglilingkod, datapua't hindi parang aliping sagigilir, kungdi parang aliping namamahay. Ng̃uni't kung hindi maglingkod ng̃ ganito ay ipalalagay sa kanyang patubuan.

Pagcaalipin.

Ang sino mang mabihag sa balang̃ay na kalit ay inaalipin.

Ang may utang na walang ikabayad ay inaalipin at di umano'y sa mga ganitong bagay ay

anák ang karaniwang napapasanla na tumutubos sa magulang.

Inaalipin din ang lumabag sa isang pangulo ó maginoo na gaya halimbawa ng̃ magdaan sa silong ó bukiran nila, ó makasira ng̃ ano mang pag-aari nila, ó makatapon kaya ng̃ ano mang dumi kung nagdaraan sila ó magkasala ng̃ ano man sa mg̃a kabahay ng̃ pang̃ulo, at iba pa.

Ang mg̃a anak ng̃ talagang alipin ña ay alipin din.

Ang mg̃a anák ng̃ amáng laya at ng̃ inang alipin ay nagiging alipin ang ikalawa, ikapat, ikaanim at ibp, at kung may labis na isa ay magiging gaya ng̃ sa bugtong na anák.

Mg̃a di lubos na alipin.

Ang bugtong na anák ng̃ isang magulang na alipin at isa'y laya ay kalahatí lamang ang pagkaalipin. Ang ganitong alipin ay naglilingkod ng̃ salisihang buan, sa makatuid baga'y isang buang ipinaglilingkod ang bahagi niyang laya. (1)

(1) Dito, ani Rizal, ay napagkikilala na ginaganap ang lubos na kaugaliang matuid sa mg̃a pang̃anoring malayo—pilipino, dahil sa isina sa isa't isa ang kaukulang matuid.

Katungkulang nḡ alipin.

Ang aliping namamahay ay nakapagbabahay nḡ sarili, nḡuni't kailanḡang maglingkod sa kanyang panḡinoon sa panahon nḡ paghahasik at pag-aani sa bukiran, gumaod sa sasakyan kung may paroroonan, tumulong sa pagtatayo nḡ bahay at maglingkod sa bahay niya kung may panauhin.

Ang aliping sagigilir ay hindi nakabubukod nḡ bahay at may katungkulang gumawa nḡ ano mang ipagawa sa kanya nḡ panḡinoon sa tanáng buhay niya.

Ang kakalahati ang pagkaalipin ay naglilingkod nḡ salisihang buan. At sa buang ikinalalaya ay maaaring ipaghanap niya nḡ sa ganang kanyang sarili ó kung sa panḡinon din niya ay may matuid na maipakabig sa kanyang utang ang dapat niyang kitain sa panahon nḡ kanyang kalayaan na ipinaglilingkod niya. At ang halaga ay isinasan-ayon naman sa kanyang pagkaalipin kung namamahay ó kung sagigilir.

Ang tatlong ikapat na bahagi ang pagkaalipin ay tatlong araw na naglilingkod sa panḡinoon at isa'y sa kanyang sarili. Ang asawa nito ay naglilingkod din sa kanyang panḡinoon nḡ kapara niya.

Ang ikapat na bahagi lamang ang pagkaalipin ay naglilingkod na isang araw sa panĝinoon at tatlo'y sa kanyang sarili.

Ang aliping námana nĝ dalawa, tatlo ó limang magkakapatid ay naglilingkod sa bawa't isa sa kanila nĝ ayon sa panahong pinagkasunduan nila na ipaglilingkod sa bawa't isa sa kanila. At kung sakaling hindi lubos ang pagkaalipin ay pagbabayaran ang kanyang paglilingkod sa panahon nĝ kanyang kalayaan at ayon sa kanyang pagkaalipin.

Pagcalayà nĝ alipin.

Ang mĝa aliping *sagigilir* at *namamahay* ay nakaaalis sa pagkaalipin kung nagbabayad sa panĝinoon nĝ katampatang halagá.

Ang halaga nĝ salaping dapat ibayad nĝ *aliping sagigilir* upáng maging *aliping namamahay* ay limang putol na ginto ó higit pa, at saká ang kalahati nĝ boong hiyas at pag-aaring tinatangkilik, at kung sakaling may lumabis na isang paliyok ó banĝa sa paghahati ay binabasag, at kung kumot ay hinahapak sa gitna; at upáng lubos na mawala sa pagkaalipin at maging *timawà* ó *maharlika* ay kailanĝang magbayad nĝ sampung putol na ginto ó higit pa.

Ang paraan ng̃ pagbabayad ay nag-aanyaya ng̃ mg̃a tao ang alipin at sa harap ng̃ pang̃inoon at ng̃ mg̃a kaibigan ay ginagawa ang pagbabayaran at iba pang kailang̃an.

Di umano'y karaniwan ding ugali ng̃ mg̃a Tagalog na sa oras ng̃ kamatayan ay pinapagiging laya ng̃ pang̃inoon ang mg̃a anák ng̃ mg̃a alipin na ipinang̃anak sa kanyang bahay.

At gayon din na kung ang sino mang laya ay magkaanak sa kanyang aliping babae ay pinapagiging laya ang anák sampu ng̃ alipin, na dili iba't siyang inugali ni Abraham kay Agar at kay Ismael.

Ikapitong Pangkat.

Wikà

Dito sa Pilipinas na gaya rin sa lahat ng̃ lupain ay may maraming wika, palibhasa't "ang bilang ng̃ pagkakapangkatpangkat ng̃ wika sa isang lupain" anang isang manunulat, "ay naaayon sa pagkakahagdanghagdan ng̃ katalinuan ng̃ bayánbayán." Ng̃uni't halos lahat ng̃ wika rito, malibaṅ sa wikang *ita* ay kågyat na wikang *malayo*, at ayon sa sapantaha ng̃ halos lahat ng̃ mananalaysay ay pawang suplíng ang lahat na ito sa isang matandang wika.

Ito'y lubos na mapaniniwalaan at may mg̃a aklat at pangyayaring nagpapatotoo nito. Halimbawa sa aklat ni Padre Concepcion ay may nasasaysay, na "noong unang pumarito ang mg̃a kastila ay nagsipagsama ng̃ isang tagapagpaaninaw (ó interprete) na malayo at nákaunawaan ng̃ mg̃a tagarito." Ayon kay Padre Colin naman ay "may isang taga Kapangpang̃an na nakarating sa Sumatra (isang lupaing malaya) at sumapit sa isang dako na kanyang kinaringan ng̃ kanyang sariling wika at siya'y nakisagot na parang siya'y ipinang̃anak sa dakong yaon, anopa't tuloy sinabi sa kanya ng̃ isang matanda na «kayo'y mg̃a

inapó ng̃ mg̃a nagsialis dito noong unang dako na nang̃amayan sa ibang lupain at di na namin nang̃abalitaan» (basahin ang Pinangalingan ng̃ Lahing Pilipino). At ako noong taong 1902 na naglalakbay na patung̃o sa Melbourne ay nakipag-usap akong maminsanminsan sa mg̃a grumeteng malayo sa bapor at madalas na kami ay nagkakaunawaan sa kanilang wikang malayo at sa aking wikang tagalog na gaya rin ng̃ pagkakaunawaan ng̃ mg̃a portugés, kastila't italiano sa kanikanyang wika.

Datapua't sa mg̃a wikang pilipino ay ang tagalog at bisaya ang mg̃a pinakamalaganap. Ang dalawang ito ay masasabing magkapatid na wika sapagka't ang karamihan ng̃ salita ay magkapara at ang kaibahan ng̃ ibang mg̃a salita ay nasa dulo lamang, na pagka in sa tagalog ay *un* sa bisaya, gaya ng̃ *sulatin* ay *sulatun, kanin* ay *kanun, patayin* ay *patayun*. At sa dalawa pang ito ay ang wikang tagalog ang siyang lubhang kilala na ani Baron Willam von Humbold ay "siyang pinakamayaman at pinakadalisay sa lahat ng̃ wikang *malayo polinesia*", at ani P. Chirino naman ay "ang luhang nakalugod at nakahalina sa akin ay ang wikang tagalog. At siya ko ng̃ang sabi sa unang arzobispo at sa ibang matalinong tao na nálalaman sa wikang tagalog ang mg̃a kainaman ng̃ apat na pinakapang̃ulong wika dito sa sandaigdigan na dili iba't ang hebreo, griego, latin at kastila: sa hebreo

ay ang mğa kababalaghan at mğa malalalim na kahulugan; sa griego ay ang mğa artikulo at ang dali nğ pagbangit nğ ano mang nğalan, sa latin ay ang kayabunğa't karikitan; at sa kastila ay ang pagkamagalang, pagkamapagpitagan at pagkamapagbigay—loob." Siyang totoó sapagka't ang wikang tagalog ay isang wikang naipagbabadya nğ tanang soloobin at damdaming sumasapuso't isip nğ tao. Nariyan ang ating mğa awit, dalit, salawikain; ang ating mğa padalahan, novena't dasalan; ang ating komedia, dupluhan, panawagan at bugtunğan; ang ating kundiman at kumintang; ang ating mğa palabas-dulaan, mğa aklat, manğa pahayagan at iba't iba pang nagtatanghal nğ kayamanan nğ tinğig nğ wikang tagalog. Gayon din ang pagtula na sa wikang tagalog ay katutubo at lubhang mayamang gaya nğ wikang árabe, at malinaw nating namamalas sa mğa awit, salawikain at babasahin ang gawi't sadyang pananalitang tagalog na patula. Sa tulang tagalog nğa ay mapuno puno nğayon nğ mğa korrido ó awit ang ating mğa tindahan nğ aklat. At sa tulang tagalog ay sumilang ang mğa bantog na sina Francisco Baltazar G, Pilapil, at ibp.

Datapua't ang wikang tagalog, baga man mayaman at sagana sa tinğig ay haluan din na gaya nğ inglés at iba't ibang wika, palibhasa't galing sa kamalayahan, saka nakapamayanan nğ mğa tagá iba't ibang lupa: ano pa nğa't sa wikang tagalog

(sampú sa ibang manga wika rito) ay may nahahalaw na manga salitang árabe, gaya ng *utak*, *alak*, *paningkayad*, *lahi*, *taksil*, *libo*, *lasap*, *sipat*, *sulat*, *luhod*, *salamat*, *salawal*, *hukom*, *hiya*, *asawa* at ibp; may manga salita ring sanscrito, gaya ng *kastuli*, *halaga*, *kalapati*, *kuta*, *pana*, *sinta*, *kasubha*, *tinga*, *tumbaga*, *laksa*, *yuta* at ani Dr. Pardo de Tavera ay lahat ng salitang may kahulugang katalinuan, kabaitan, damdamin, pamahiin, pangalan ng mga dios, ng mga tala, ng bilang na may kataasan, ng mga halaman, ng digma sampu ng mga bagaybagay at hanga nito at katapustapusan ay ang mga pangalan ng mga titik ng kamahala't pagkamaginoo, ang panglan ng ibang mga hayop, ng mga kasangkapang pangawa at ang pangalan ng mga salapi. Ano pa nga't ayon dito'y ating mapagbubulay na doon pa sa Malaya ay hiniram na ng mga tagarito sa mga taga India ang mga salitang iyan at marahil ay noong panahong ang kapangyarihan ng India ay lumalaganap sa kamalayahan na siyang pinagbuhatan ng mga tagarito.

Bukod sa mga salitang hiram sa árabe at sa sanscrito ay may hiram rin sa mga insik, gaya ng *susi*, *impo*, *chaa*, *pisaw*, *tinsem*, *sotanhon*, *mike*, *misua*, *pansit*, *bulang-lang*, *bihon*, *mangkok*, *suliaw*, at ibang mga salitang kalakal-insik.

Gayon din ang kastila, na sapagka't namuno ritong malaong panahon ay nakapaghalo rin ng

mĝa salitang tungkol sa pananampalataya, sa karunungan, sa kasangkapan at sa pagkain at ibapa. gaya nĝ *Dios, Espiritu, Santo, Virgen, manzanas, sapatos, kabayo, kumpisal, baso, misa, piso, tabako, parè, cura, pamalo, biguela, karwahe, tranvia, mantika*, at iba pa.

Sa mĝa lupaing *malaya* ay di natin masabing may hiram sapagka't ang mĝa tagarito ay malaya rin, at ito'y malinaw nating natutunayan sa pagkakahawig nĝ mĝa salita sa mĝa salita nĝ lahat nĝ wikang malaya, (1) gaya nĝ mĝa wika sa Java, Sasak, Makassar, Bugis, Bouton, Salayer, Tomere, Tomohon, Langowan, Ratahian, Belang, Tamawanko, Kema, Bantek, Menado, Bolang-Itam, Sanguir, Salibabo, Sula, Kaheli, Wayapo, Massaratty, Amblaw, Ternate, Tidore, Kaioa, Batchian, Gani, Sahóe, Galela, Liang, Morella, Batu-merah, Lariki, Saparua, Awaiya, Kamarian, Teluti, Ahtiago, Gah, Wahai, Goram, Matabello, Teor, Ke, Aru, Mysol, Dorey, Teto, Baikeno, Brissi, Sabu, Rotty Allor, Solor, Bajaw, at iba pa.

(1) Basahin ang kay Alfred Rsusell Wallace na "The Malay Archipielago"

Ikawalong Pangkat.

Pagbasa‘t Pagsulat.

Tungkol dito sa pagbasa‘t pagsulat, ayon sa mg̃a mananalaysay, ay pawang marunong bumasa‘t sumulat ang mg̃a lalaki‘t babae rito.

Ang hitsura ng̃ sulat ay sulat-maláyo at di umano‘y hang̃o sa sulat ng̃ mg̃a taga Arabia.

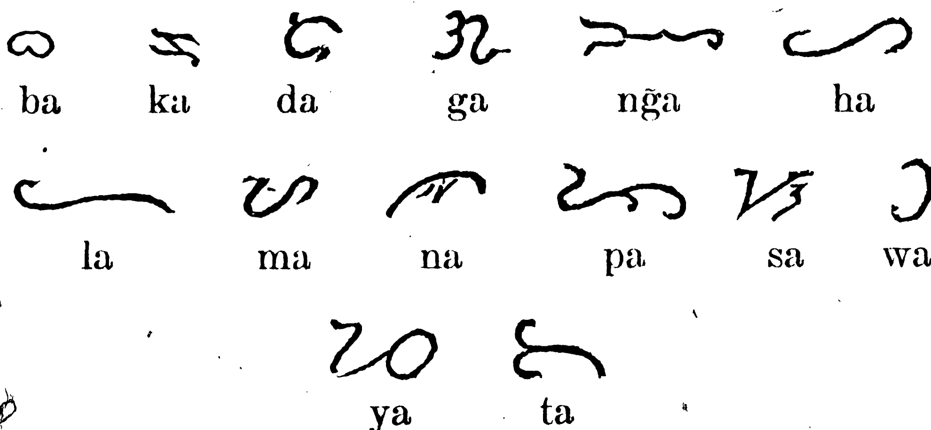
Ang sa tagalog ay may labing apat na konsonante na gaya ng̃ sa Árabe at ng̃ wikang pahlabi ng̃ mg̃a Persa noong Edad media; ang sa Pangasinan, Ilokanó at Bisaya ay tiglalabing dalawa, at ang sa Kapangpang̃an ay lálabing isa; ng̃uni‘t ang paraa‘t ayos ay magkakaisa, gaya ng̃ makikita sa sumusunod:

Sa Tagalog.

Ang mg̃a bokal ay tatatlo lamang na gaya rin ng̃ sa árabe dahil sa ang *e* at *i* ay iisa at gayon din ang *o* at *u*.

a e, i o, u

Ang mğa konsonante ay labing apat at kasama na ng̃ bawa't isa ang bokal. Ang bokal namang kasama ay nakikilala ayon sa tudlít na gaya rin ng̃ sa mğa árabe. Pagca walang tudlit ay *a* ang tinig, hlb.

Pagca may tudlít sa itaas ay *e* ó *i* ang tiníg, hlb.

Pagca may tudlít sa ibaba ay *o* ó *u* ang tiníg, hlb.

Kaya't cung ang isusulat ay bata ay,

ba

ta; kung bató ay ; cung butó, ay ; cung bati ay at iba pa.

Ang ayos ng lahat ay ganito rin.

Ang may tudlit sa itaas ay *e ó i* ang tinig at ang may tudlit sa ibaba ay *o ó u* na gaya rin ng sa Tagalog.

Sa Bulakan at Tundó. Ang sa Bulacan at Tundó ay may caonting caibahan sa Tagalog at itong sumusunod:

Mga bokal:

a — e ó i — o ó u

Mga konsonante:

ba ka da ga ha la ma

na nga pa sa ta wa ya

Sa Kapangpangan.

Ito naman ang sa Kapangpangan.

Mga bokal.

a — e ó i — o ó u

Mĝa consonante.

ba ka da ga la ma na nĝa pa

sa ta

Sa Pangasinan.

Ang sa mĝa taga Pangasinan ay ito naman
Mĝa bokal:

a e ó i o ó u

Mĝa konsonante:

ba ka da ga ha la ma na

pa sa ta wa

Ilokano.

Ang sumusunod naman ang sa Ilocano.
Mĝa bokal:

a e ó i o ó u

Mğa konsonante:

ba ka da ga la ma na nğ

pa sa ta ya

Sa Bisayà.

Ito naman ang sa Bisaya.
Mğa bokal.

a e ó i o ó u

Mğa konsonante.

ba ka da ga ha la ma

na pa sa ta ya

Ang ayos nğa nğ lahat ay parapara na ang may tudlít sa itaas ay *e* ó *i* ang tinig, at ang may tudlít sa ibaba ay *o* ó *u*

Ito ang ayos nğ pagsulat nğ mğa tagarito at sa ganito'y nagcacaunawaan at agad nailalakip

ng̃ bumabasa ang letrang kulang at di umano'y nilalakipan din ng̃ mg̃a tanda na gaya halimbawa ng̃ || na aní Mass ay inaaring m, n, t at ibp,; ano pa't gaya rin ng̃ wicang *pahlabi* ó *pehlebi* ng̃ mg̃a persa noon Edad media.

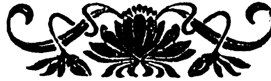
Ang paraan naman ng̃ pagsulat ng̃ tagarito ay minumulan sa itaas na paibaba at pinasisimulan ang hanay sa dacong kaliwa at niwawakasan sa dacong kanan, na kaiba sa mg̃a insik at mg̃a hapón na minumulan sa kanan at niwawakasan sa caliwa. (1).

Ang karaniwang sulatán ay kawayan ó mg̃a dahon ng̃ halaman na siya ring inugali ng̃ mg̃a taga ibang lupain ng̃ di pa natutuclasan ang paggawa ng̃ papel at ang panulat na ginagamit ay matulis na bakal ó patpat at di umano'y tinatawag na *sipol*. Ang mg̃a susulatín naman ay ang canilang mg̃a tula at awit na siya nilang gawî- ó kung dili ay ginagamit sa pagtatala ng̃ bilang ng̃ canilang mg̃a hayop at mg̃a kalakal at gayon din sa pagsulat ng̃ liham.

---

(1) Tungkol dito sa ayos ng̃ pagsulat ng̃ mg̃a tagarito ay pinagkaroonan ng̃ iba't ibang isipan ng̃ mg̃a mananalaysay. Ani Marche ay pahalang, ani Jambaulo na nakikita mandin ng̃ kasulatan dito na malaong panahon bago ipinang̃anak ang Pang̃inoóng Jesu-Kristo ay gaya rin ng̃ sabi ni Chirino na paibabang mula sa itaas, at ang sabi naman nina Colin at Esguerra ay patiwali sa nabangit, dahil sa anila'y paitaas na mula sa ibaba at ang pahalang ay inugali na lamang ng̃ dumating ang mg̃a taga España.

Ang paraang ito ng̃ pagsulat ng̃ mg̃a taga-rito ay agad napawì ng̃ masacop na ng̃ mg̃a castila, at noong taong 1705, ani Padre Totanes, ay totoó ng̃ mahirap macasumpong ng̃ tagaritong nacasusulat ng̃ gayon; ng̃uni't ani Dr. Borrows ay gumagamit pa hangang ng̃ayon ang mg̃a Tagbanua sa Paragua ng̃ gayong pagsulat.

Icasiam na pangcat.

Asal at gawi

"Ang mg̃a tagarito"; ani P. Chirino. "ay hindi gaya ng̃ mg̃a insic at hapón na mapagsikotsikot sa canilang pagbati, gayon man ay may sariling bait at asal. Lalong lalo na ang mg̃a tagalog na sa salita at sa gawa ay mg̃a magalang at mapagbigay loob. Nagsigaya sa atin (sa kanila na mg̃a kastila) ng̃ pagbati na nag-aalis ng̃ putong na isang toalla ó diadema. Ugali rin na di tumatayo sa harap ng̃ mg̃a taong canilang iginagalang, kungdi nauupo sa lupa ng̃ di lubhang sayad na nag-aalis ng̃ takip sa ulo at ipinapatong ang putong sa kaliwang balikat saka nakikipag-usap sa nakatataas sa kanila. Ang pag-galang na inuugali sa pagpasok ó sa pagcacasalubong ay ang magpakayukod at iunat ang isa ó dalawang kamay sa mukha: iduop sa mg̃a pisng̃i, at saka maupo ó maghintay kayang tanung̃in ng̃ ibig; inaaring masama ang magsalita, kung hindi tinatanong......"

Sayang at di nasiyasat ni P. Chirino ang dahil ng̃ mg̃a ganitong galaw, na marahil ay may catuturan. Sa India ay may isang bayan na cung magbatian ang mg̃a tao ay tumitigil muna saca,

idinuduop ang camay sa tapat ng pusò (na tahanan ng damdamin), itinutuloy sa noo (na tahanan ng isip) at itinitigil sa bibig (na tahanan ng salita),—na ang ibig sabihin ay bago co salitain ang aking na sa *loob* ay akin munang *iisipin* saca co bubukhin sa *bibig:* at di malayong ang gayong pag-galang ng mga tagarito ay may cahulugan ding gaya naman ng sa mga taga Indiang yaon.

Di nga caila na sa asal nakikintal ang pagcatao ng tanang kinapal,—at ang bayang pilipino,—cung bagá ma't di siyang pinacasacdal ay di naman siyang pinacahamac. Marahil ay walang gasinong carunungan datapua't paraparang may sacdal na damdamin,—mapagpatuloy sa walang matuluyan, mapagbiyaya sa mahirap, at ito'y namamalas natin mula sa cayamanyamanan hangang sa carukharukhaan. Sa caibigan ay idinadamay ang buhay at sa isang pakitang loob ay iginaganti ang yaman.

Sa mga gawain ay gayon din, at ani Morga'y: "ang mga tagarito ay may mabubuting licás sa anomang hipuin, malilicsi't matatalino, bagá man maiinitin."

At sa paghahanap buhay ay di rin maliligtaan nino man ang cay Morgang salaysay na anya'y: "Ang gawa't hanap buhay ng mga tagarito (na babae) ay manahi ng sarisari; gumawa ng saya, humabi ng sinulid, at mag-ayos ng bahay ng canicanyang asawa't magulang, magbayó ng palay

na bibigasin, at maghanda ng bala na, mag-alaga ng manoc at baboy at mangasiwa ng bala na sa bahay, samantalang ang mga lalaki naman, ay siyang sa pagbubukid, sa palaisdaan, sa pagdadagat at pangangaso." Ano pa't dito sa licás ng canilang pamumuhay ay malinaw na natatanghal ang matuid na gampaning isinatao ng Maycapal, na ang magaang gawa ay sa babae sapagca't mahina at ang mabigat ay sa lalaki sapagca't malacas.

Sa acalá co, sa hangang dito ay sapat ng makilala ang asal ng tagarito sa canilang kilos at galaw, nguni't hindi lamang ito. Sa wica man ay namamalas rin ang asal, palibhasa't siyang calulua ng bayan: at sa *wicang tagalog* hangang ngayo'y nababacas pa sa mga batian ang tawag na *Ale*, mang ó mama (amain) Ginoó at iba pa na nagpapakilala ng pagcamagalang; at gayon din ang tawag na *ka* gaya ng *ka Maneng ka Biang* at iba pa na nagpapakilala ng pagcacapatiran.

Sa catagang sabi nga ay di asal gubat na gaya ng sabi ng ibang mananalaysay, cungdi isang ugaling mahal na tangkilikin ng alin mang lupaing may inimpoc na bait.

Icasampung Pangcat.

Pagkakalakalan.

Ang pagkakalakalan dito na noon pang una'y laganap na bago natuklasan ito ng̃ mg̃a taga Europa ay isa sa mg̃a pinakamahalagang bahagi ng̃ kasaysayan ng̃ Pilipinas.

Kapagkaraka ng̃a, di umano, ay may mg̃a sadya ng̃ pamiliha't tiyangihan ang mg̃a bayan-bayan at balabalang̃ay, lalong lalo na rito sa Kalusonan at Kabisayaan, ang mg̃a karaniwang kalakal ay bigás, palay, isda, kayo, almas, mg̃a bung̃a ng̃ kahoy, hiyas at iba't iba pang mg̃a kakainin kasangkapan at mg̃a kagamitan sa lupaing ito.

Nguni't bukod sa mg̃a pagkakalakalang ito ng̃ mg̃a tagarito ay may pakikipagkalakalan rin sa mg̃a kalapit lupain, lalong lalo na sa mg̃a taga Malaya na nagsisidayo rito: kaya't ng̃ dumating rito sina Legaspi ay may isang sasakyan ng̃ mg̃a morong malayo na totoo nilang nakalaban sa pulo ng̃ Bohol, at anáng mg̃a nabihag (na mg̃a morong malayo) ay pang̃ang̃alakal ang kanilang ipinarito. At sa Cebu man ay may nakatagpo rin ang mg̃a kastila na sasakyang mula sa Siam na doo'y nakikipagkalakalan.

Sa China at Hapón ay di mapag-aalinlangan na ang mga tagarito ay may pakikipagkalakalan kapagkaraka dahil sa mga kasangkapang insik na dito'y nangasumpungan noong una, saka maraming katunayan na sa atin ay nagpapatotoo, gaya ng sulat ni Legaspi kay Felipe II sa España, na anya'y: "Sa dako pa roon niring aming kinatitigilan ay may malalaking pulò na pinanganganlang Luzón, at Vindoro; na pinaparoonan taon-taon ng mga insic at mga hapón, upáng mangalakal. Ang kanilang dala'y seda, lana, porselana, pabango, tansò, lata, mga káyong babarahin na may culay at iba pa. Sa pagbalic ay nagsisipag-uwi sila ng gintô, at pagkit. Ang mga tao sa dalawang pulong ito ay mga moro at pagcabili ng mga calacal ng mga insic at mga hapón ay kinacalacal naman sa iba't ibang pulò.

"Gayon din ang isang aklat ng mga insic tungcol sa pagcacalacalan na sinulat ni Chau-lu-cua ó Chau Ju-cua na sa pagbangit ng tungcol sa mga lupaing ito ay sinaysay na:

"Pagca ang mga sasacyan ng mangangalacal (na insic) ay dumarating sa doongang ito (dito sa Pilipinas) ay dumodoong sa isang dacong lual . . . . na inaaring tiangihan, at doon nangangalacal ng mga calacal ng lupain. Pagcadoong ng sasacyan ay inaalayan ng capitan ang mga mandarin ng mga puting payong. Ito naman ay ginaganti ng mga mangangalacal upang

sila'y pagpakitaan ng̃ mabuting-loob ng̃ ginoong ito Ang mg̃a calacal ng̃ lupaing ay pagkit na dilaw, sinulid, perlas, susô, (ó sigay marahil). mg̃a bung̃a ng̃ cahoy at cáyong yuta (na marahil ay sinamay ó huse ó pinya). ang ca lacal ng̃ mg̃a insic ay porcelana, ginto, tinga mg̃a basong sarisaring culay, cawaling bacal at mg̃a carayom."

Ang paraan namam di umano, ng̃ pang̃ang̃alacal ng̃ mg̃a insic dito, anáng ibang mg̃a mananalaysay ay tinatambol ang canilang *gongs* pagdating upáng malaman ng̃ mg̃a tagarito na may sasacyan ng̃ calacal na dumating at agad naman sumasalubong ang mg̃a tagarito na sumasacay sa canilang mg̃a munting bangca.

Bucod sa nang̃abangit na lupaing ay nang̃alacal rin dito marahil ang mg̃a taga iba't ibang lupain sa Asia, sapagca't noong siglong ica labing pito, ani P. Delgado, ay nakikipagcalacalan rito ang mg̃a tagá Malabar, taga Koromandel, taga Bengala, taga Kambodhe, at marami pa.

Balican co uli ang mg̃a calacal ay di dapat ligtaan ang calacal na alipin na di umano'y dito napagkikilala ang yaman ng̃ mg̃a tagarito na gaya rin marahil noong panahon nina Abraham, na ang may pinacamaraming alipin ay siyang pinacamayaman. Ang pinacamalaking pamilihan sa calacal na ito ayon sa mg̃a casaysayan ay sa Butuan, (Mindanaw,) na doon nagdadalá ang mg̃a

tagá Borneo, at taga iba't ibang lupaing calapit upang magbilí, hangang sa nagcamurang totoo, na noong 1573 ay ipinagbili rito sa Maynila, ng̃ anim na piso't cahati lamang ang isá. At maraming sasacyan dito sa Luzón, anáng isang mananalaysay, ay dumadayo sa Butuan, upáng mamili, sapagca't bucod ng̃a sa mg̃a bihag ng̃ mg̃a moro roon na ipinagbibili ay nagbibili rin, di umano, pati mg̃a insic at hapón ng̃ mg̃a galing namán sa canicanilang lupain.

Gayon din ang calacal na sigay na isa sa mg̃a calacal na dinadayo rito ng̃ mg̃a taga Siam, taga Kambodhe at mg̃a taga iba pang lupain dahil sa siyang pinacasalapi sa canicanilang lupain.

Bagay naman sa mg̃a mahalagang bató rito na ang iba'y kinacalacal ng̃ mg̃a tagarito ay di co na bangitin dahil sa nang̃ang̃ailang̃an ng̃ totoong mahabang salaysay sa cayamanan ng̃ lupaing ito sa mg̃a mahalagang bató.

Tungcol sa pagbabayaran ay hindi gumagamit ng̃ salapi, cung di gintong durog ang itinitimbang na totoong macapal sa lupaing ito anang mg̃a mananalaysay. Ang pang̃alan ng̃ mg̃a panimbang, ani Dr. Pardo de Tavera, ay pang̃alang insic gaya ng̃ *tael* ó *tae* na nababahagi ng̃ dalawang *tinga* at isang *tinga* ay may isang *sapaha* at isang *sapaha* ay pitong *sema* at ang caliitliitan, di umano, ay ang *sangasahe*; ng̃uni't sa pagtimbang ng̃ mg̃a calacal ay gumagamit ng̃ *pikul.*

At sa pagsucat ay dangcal, sico at dipa ang inuugali. Sinasapantaha rin ni Dr. P. de Tavera na dito'y nagcaroon ng̃ mg̃a salaping galing sa India, dahil sa tawag na *salapi* na pang̃alan ng̃ salapi sa India.

Ikalabing isang Pangcat.

Sasakyang-tubig.

Ang mğa tagarito ay gaya rin nğ hapón at ibp. na nagkaroon nğ kanilang mğa sasakyan-tubig na ayon sa kanilang katha. Kung paano at saan nila pinag-aralang gawin ay di natin batid, bagá man sa akala ko'y sa kamalayahan. Ang mğa sasakyang ito ay siya nilang ginamit sa pamamalakaya nğ isda sa pagtawid-tawid at pagkakalakalan at gayon din sa pakikidigma,

Tungkol sa mğa sasakyang ito, ani Morga, ay sarisaring hitsura. Ang iba'y mğa bankáng lulanán nğ kanilang mğa kalakal na mğa isinasadsad cung gabi sa mğa pasigan at baybayin, at ang iba sa mğa ito ay malakílalakí na iisahing layag at taganás na tablang pinapagduopdúop. Ang mğa ito ang canilang ginagamit sa mğa ilog at bangbang na nangaloloob sa lupain. Nagsisigamit din nğ mğa balangay na malalaking sasacyan at matutuling pataebuhin magíng sa unahan at magíng sa hulihan at nacapaglululan nğ maraming mangagaod sa magcabicabilang panig at napatutulin nğ tulong nğ saguan, pangaod at tikin habang tinitimbangan

ng̃ iba sa magcabilang panig na tuloy tinutugmaan nilang lahat ng̃ mg̃a awit (1) na siya nilang pinagcacaunawaan cung patatacbuhin ng̃ matulin ó ng̃ marahan. Sa ibabaw nito ay may isang lapag na nacatatakip sa mg̃a mangagaod. Ang lapag na ito ay matibay na nalalacaran ng̃ mg̃a taong pangdigma at nilululanan ng̃ ayon sa caya ng̃ sasacyan. Sa lapag na ito naglalagay ng̃ layag na pinapagtitibay sa dalawang cahoy ó cung may calac-han ang sasacyan ay pinapagtatatlo ang cahoy ó cawayan at ang namamahala naman sa tung̃o ng̃ takbo ng̃ sasakyan ay sa hulihan lumalagay. Bukod dito'y may hinubugang balangkas na may atip na pawid at siyang ginagamit na pinakakarang kung umuulan ó sumisikat ang araw: anó pa,t, pawang nasisilong ang tanáng lulan. Ang magkabilang panig ng̃ sasakyan ay may katig na malalaking kawayan na duopduop na bagá ma,t, sumasayad sa tubig ay dí nakababagal sa takbo at ito'y siyang tumitimbang na mabuti sa sasakyan at nakahahadlang tuloy sa pagkataob kung sakaling napúpunô ng̃ tubig. Ngunit may lalo páng malalaki na nakapaglululan ng̃ isang daang mangagod sa bawa't

(1) Ani Colín ay mg̃a awit na kanilang isinasaulo at itinutugma na kanilang paggaod sa mg̃a sasakyan, at binabangit sa kanilang mg̃a pistaha't sayawan at sa lahat ng̃ gawaing pinagtutulung̃an. Ang binabangit, di umano, sa mg̃a pag-awit ay ang mg̃a kagilagilalás na pamumuhay ng̃ kanilang mg̃a Dios.

panig at sa ibabaw ay tatlong pung sundalong pandigma (1)

Sa mĝa tagarito naman, dí umano, ay maraming marunong tumabas at gumawa nĝ mĝa sasakyang-tubig, na lalong lalo na sa Katanduanes na aní Morga ay magagaling na mangagawa ang mĝa tagaroon na nanĝakagágawa nĝ malalaki,t matutulin na ipinagbibili nila sa mĝa kalapit pulo. At saká dí umano'y nanĝakagágawa rin nĝ mĝa huegong saśampuin at lalabing dalawahin na pinapagsususonsuson at pawang buong puno na pinag-ukáan lamang saka pinapahiran nĝ alkitran.

(1) Ang mĝa tagarito, ani Rizal, na dí lubhang alanĝan sa mĝa taga Marianas tungkol sa pagdadagat ay dí lamang dí nasulong, kungdí naurong pa sa katalinuang ito, at kung baga man anya't nĝayo'y nakagágawà rito, nĝ mĝa sasakyang-tubig ay halos pawang kaanyó na nĝ sa mĝa taga Europa. At yaong mĝa sasakyang nakapaglululan nĝ isang daang mangagaod at tatlong pung sundalong pandigma ay naparam na; at ang mĝa lupaing ito na noong unang dako ay nakagágawa nĝ mĝa sasakyang halos 2000 tonelada ay nanĝanĝailanĝan na nĝayong sa mĝa kalapit lupain magpagawa na gaya sa Hong-Kong upáng doon ibigay ang salaping kinukuha rito sa mĝa mahirap.

Ikalabing dalawang pangkat.

Almás

Ang mg̃a almás na ginagamit ng̃ mg̃a tagarito, anáng mg̃a unang nakakita ay pana't bosóg, sibat, sungdang, sandata ó kris, talibong, kampilan, baluti na sung̃ay ng̃ kalabaw na di umano'y sa Siam nangagaling at iba't iba pa na hangang ng̃ayo'y ginagamit ng̃ mg̃a moro at ng̃ mg̃a taong gubat. Nagsisigamit din ng̃ sarisaring kalasag at ng̃ mg̃a damit na cuero at iba pa na sa labanan ay makasasangalang sa kanilang katawan.

Bukod dito'y nagsigamit ng̃ almás na nakapagpapahilagpos ng̃ maraming sibat, ng̃ mg̃a lantaka ó mg̃a munting kanyón: kaya ng̃ dumating rito di umano, ang mg̃a kastila ay nangakasumpong dito sa Maynila, Kainta, Taytay at Lubang ng̃ mg̃a kuta na may mg̃a lantaka ó munting kanyon.

At dito sa Maynila, anáng ibang mg̃a mananalaysay ay nagkaroon ng̃ pagawaan ng̃ kanyón at ng̃ pabubuan ng̃ pulburá, na di umano'y wari nasa pang̃ang̃asiwa ng̃ isang portugés at ng̃ isang tagarito na nagng̃ang̃alang Panday Pira.

Sa Kabisayaan ay wari gumamit din nḡ mḡa almás na ito, dahil sa isang sulat ni Legaspi sa hari tungkol sa mḡa morong natuklasan sa Panay, na anya'y: "Itong mḡa huli ay may mḡa artillería (ó pagawaan at pabubuan nḡ kanyón, baril at pulburá) na sila rin ang bumububô at gumágawa pati nḡ mḡa pulburá at nḡ iba't ibang almás" saka niya sinundang "Ipinadadala ko po sa iyo iring dalawang almás na tanso na yari nḡ mḡa moro sa lupaing ito upáng paniwalaan pó nḡ iyong kamahalan ang katalinuan nila sa paggawa at pagbububô nḡ mḡa canyón.

Ani J. P. Sanger at nḡ mḡa kilalang mananalaysay nḡayon ay sa mḡa insic at mḡa moro marahil nanḡatuto nito.

Ikalabingtatlong Pangkat.

Dating ugali tungcol sa Pag-aasawa.

Lahat ng̃ lupain ay may canicanyang caugalian sa pag-aasawa, at ang Pilipinas, palibhasa'y isang lupain, ay may sarili ring caugalian tungcol sa bagay na ito.

Sang-ayon sa ugaling ito cung nag-aasawa ang sinoman ay pinagsisicapan na ang maging asawa ay caangcan at cabalang̃ay, maliban sa lubhang malapit na camag-anac na ibinabawal.

Ang sino man ay hindi nacapag aasawa ng̃ hihigit sa isa, at cung sacaling may ibang kinacasama, ay pinang̃ang̃anlang *sandil*; datapwa't sa Bisaya, palibhasa'y malapit sa Mindanaw, ay inuugali ng̃ iba ang asal ng̃ camorohan na nag-aasawa ng̃ dalawa ó tatlo, bucod pa sa mg̃a kinacasama.

Sa pag-aasawa naman ay kinauugalian na ang maginoo ay sa kapwa maginoo, ang timawa ay sa kapwa timawa at ang alipin ay sa kapwa alipin; ng̃uni't naghahalo-halo rin kung minsan, ano pa't mabuti (ani Rizal) kay sa dating ugali sa Roma at sa ibang lupain sa Kanluran ó Europa na ang may mababang uri ay hindi na

naaaring makapag-asawa ó makalakip sa may mahal na uri.

Bago ipagdiwan ang pag-aasawa ay pinagkakayarian muna ang ipagkakaloob na *bigay-kaya* (dote) na sa Bisaya ay *bugey.*

Ang nagbibigay ng̃ *bigay-kaya* (1) ó *bugey* ay ang lalaki, (2) na hindi gaya sa Europa na babae ang nanunungkol nito (3).

---

(1) Ang *bigay-kayang* ito, ay sinapantaha ng̃ mg̃a ibang manunulat na pagbili sa babae; ng̃uni't sa akala ko ay dahil sa di nila pagkabatid ng̃ kahulugan ng̃ salitang ito na dili iba't kaloob ó handog na ayon sa abot ng̃ nagdudulot at hindi bayad: kaya't kay Rizal, ang asawang tagalog ay hindi babaeng insik ó aliping mahometana na nabibili sa magulang ó sa *bazar* upang pagtamuhang lugod ng̃ asawa ó ng̃ pang̃inoon; at hindi rin babaeng taga Europa na sa pag-aasawa ay nawawala ang pang̃alan, (kundi ang asawang tagalog ay malaya at pinakukundang̃anan, siyang sinasangunian ng̃ lalaki sa ibang gagawin: siya ring tagapag-ing̃at ng̃ salapi at siyang nang̃ang̃asiwa sa mg̃a anak na ang kalahati ay kanya ano pa ng̃a't ang bigay kayang ito ay hindi bayad, (ani Rizal) kungdi isang alaala sa pagod at puyat na ginugol ng̃ magulang sa pagpapalaki sa kanya.

(2) Lalong mabuti, ani Rizal, na lalaki ang manungkol ng̃ pagkakaloob ng̃ *bigay-kaya* kay sa babae, dahil na sa ganitong paraan, ay hindi nagkakalalayo ang magmamagulang, samantalang sa Europa, kung magkaasawa ang lalaki ng̃ mayaman at magkasalapi ay nagkakalalayo na.

(3) Matwid, ani Rizal, na ang babae ang pagkalooban ng̃ *bigay-kaya* (dote), sapagka't ang babaeng pilipina ay hindi isang pasan maging sa asawa at maging sa magulang, kundi tulong, at sa ganito'y kailang̃ang alalahanin ng̃ ano mang kayang kaloob ang kanyang nilisang magulang sa pagkahiwalay niya. At ang gayon pa mang magulang na ng̃ babae ang tumatangap ng̃ *bigay-kaya* at hindi siyang nagkakaloob, ay namamalas pa rin ang malabis na kapanglawan, na kaiba sa Europa na wari ipinagmamadalian ng̃ magulang na ihiwalay ang anak na dalaga hangang sa lumalabas na katuwan hitsura kung minsan ang ina.

Bukod dito, ani Rizal din, kung nag-aasawa ang lalaki ay hindi nagtataglay ng̃ mabigat na pasan sa pag-aasawa, kundi bagkus nakakasumpong ng̃ kasama't katulong sa pag-aayos ng̃ kanyang pamumuhay kaya't ang babaeng pilipina ay hindi namamalakaya ng̃ asawa, kundi pumipili ng̃ kanyang ibig.

Pagkatapos na pagkayarian ang *bigay-kaya* ó *bugey* ay ipinagdidiwan ang pag-aasawa. Ang pagdidiwan namang ito ay naaayon sa kalagayan ng̃ magaasawa.

Ang maginoo kung ibig mag-asawa sa kauri ay nagpapasugo ng̃ mg̃a maharlika ó timawa upang siyang lumakad ng̃ pag-aasawa niya. Bago yumaon ang mg̃a ito ay nagdadala ng̃ isang sibat, sibat ng̃ maginoong mag-aasawa, at pagdating sa bahay ng̃ magulang ng̃ kakaisahing-dibdib, ay isinasaksak ang sibat sa hagdanan na nilalakipan ng̃ pagdalang̃in sa kanilang mg̃a diyos at mg̃a kanunuan upang sila'y kaling̃ai't pagpalain sa kanilang pakay. Pagkatapos ng̃ pagkakasunduan ay ginaganap ang pagkakaloob ng̃ *bigay-kaya* na ang karaniwang halaga ay isang daang putol na ginto na maaaring palitan ng̃ mg̃a alipin ó mg̃a hiyas. Kung magkagayo'y sumasama ang babae sa pagparoon sa bahay ng̃ kanyang bibiyanin na pasan ng̃ isang lalaki at pagdating sa hagdanan ng̃ bahay ng̃ magiging asawa, ay nagpapakunwari munang ayaw pumanhik, at sa ganito'y sinasalubong ng̃ biyanan at pinang̃ang̃akuan na pagkakalooban ng̃ isang alipin; kung makapanhik na, ay nagpapakunwa uli ng̃ hindi pagtuloy agad, hangang sa di muna pang̃akuan ng̃ panibago, at gayon din sa pagpapakain at pagpapainom. Pagkatapos ng̃ mg̃a pagpapakunwang ito at pag nagkatabi na ang

lalaki at ang babae, ay tumatayo ang isang matanda at sumisigaw na tumahimik ang lahat, saka sinasabing: *Si Gat Maitan ay nakikipag-isang-dibdib kay Dayang Matî; ñguni't kung kanyang pababayaan at hindi niya kakalingain, ay iiwan siya at di sasauili sa kanya ang "bigay-kaya". at si Dayang Matî ay mag-aasawa sa iba. Datapwa't kung si Dayang Matî naman ay masamang asal ay babawiin sa kanya ni Gat Maitan ang "bigay-kaya", iiwan siya at mag-aasawa sa ibang babae"*, saka pinasasaksihan sa mña kaharap. Pagcatapos nito ay kumukuha ñg isang pingang kanin, lumalapit ang isang matandang babae at hinahawakan ang mña kamay ñg mña nag-iisang dibdib, na idinuduop muna sa tapat ñg puso saka pinapagkakamay at kung magkayo'y tinatagnan ang pingan ñg kanin at isinasabog sa lahat, saka sumisigaw ñg malakas ang matandang babae na tinutugon naman ñg gayon din ñg mña kaharap at sa ganito'y mag-asawa na ang lalaki't babae.

Ang timawa cung mag-aasawa sa capwa timawa ay di na nagdidiwan ñg ganito, cundi pinaglalapit lamang, pinapagsasalo ñg pañginoon sa isang lumbó, saca sumisigaw ang matandang babae at mag-asawa na.

At ang mña alipin (sagigilir, marahil), palibhasa'y nañgamamañginoon ay di na nagdidiwan ñg ano pa man, cundi sucat na lamang sa pagcacasunduan ay mag-asawa na.

Sa Bisaya naman at gayon din sa ibang lalawigan ng̃ catagalugan ay may ibang ugali. Mula sa pagcabata ay ipinakikipagkasundo ng̃ magulang ang canyang anac, at sa ganito'y ipinagpapauna ang calahati ng̃ *bigay-kaya* ó *bugey* na ipagcacaloob na ang tawag sa Bisaya ay *kalabgayan*. Datapwa't cung ang sino man sa magulang ng̃ lalaki ó babae ay magkulang tungcol sa usapan ay pinarurusahan ng̃ ayon sa utos at gayon din cung sacaling umayaw ang sino man sa mg̃a bata, dahil sa pagsapantahang ang magulan ang nag-udyoc ó humicayat. Ng̃uni't cung ang magulang ay patay na, ay nagsasaulian lamang ng̃ ipinagpauna at di na naguusapin.

Inuugali rin ang sa paglilingcod ó sa pa ninilbihan na sa Bisaya'y tinatawag na *pangayar*, na ang lalaki ay naglilingcod sa magulang ng̃ babae hangang sa gayong panahon, at ang cadahilanan ng̃ ganitong paglilingcod ay upang mataroc ang ugali't asal ng̃ lalaki cung mácacasundo, na siyang dating caugalian ng̃ mg̃a Hebreo ó mg̃a taga Israel: caya't si Jacob ay naglingcod muna sa canyang biyanang cay Laban bago naging-asawa si Rakel.

Pagdating ng̃ tadhanang panahon ó matapos cayang maibigay ang caganapang *bigay kaya* na pinagcasunduan, na ang tawag nito sa Bisaya ay *ligay* ó *dahik*, ay ipinagdidiwan ang pagcacasal ó pag-aasawa sa ipinaghahanda pa't pinag-

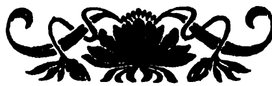
gugugulan ng̃ lalaki, ayon sa canyang caya't calagayan.

Datapua't bucod sa *bigay-kaya* ó *bugey*, na cabuoan ng̃ *kalabgayan* at ng̃ *ligay* ó *dahik*, ay tungculin ng̃ lalaki na magcaloob nitong mg̃a sumusunod, na lahat ay pawang may canicanyang tawag ó pangalan: ang caloob na ibinibigay sa pagpanhic sa bahay ng̃ biyanan ay pinanganganlang *pasaka*; ang ipinagcacaloob ng̃ lalaki upang maca upong casiping ng̃ cacaisahing-dibdib ay *patupar*; ang ipinagcacaloob sa biyanang babae dahil sa mg̃a puyat na dinanas at sa gatas na naipasuso sa panahon ng̃ pag-aalaga, ay *himaraw* ó *himuraw* at sa tagalog ay *panghimuyat* (galing sa salitang pagpupuyat) at di umano'y ang karaniwang ipinagkakaloob ay halagang walong piso; ang ipinagkakaloob sa bumilang ng̃ *kalabgayan* ó ipinagpauna ng̃ *bigay-kaya* ay *binarian* at ito'y binibilang sa tugtog ng̃ kampanang ginagamit at di tinitigilan ang tugtog hangang di matapos ang pagkakasal; ang ipinagkakaloob sa lumakad ng̃ pag-aasawa ay *himukaw*; kung bao ang babae, ay pinagkakalooban din ang kapatid ng̃ kinabauhan at pinang̃ang̃anlan *himalo* ang kaloob na ito; ang ipinagkakaloob sa mg̃a alipin ng̃ biyanan ay *pankol*; ang ipinagkakaloob sa natigatig sa bagay bagay ng̃ pag-aasawa ay *pahinankol*; ang ipinagkakaloob upang maisama ang babae sa bahay ng̃ lalaki ay *padara* ó *patabuk*

kip sa kanyang aliping kay Bala, dahil sa siya'y hindi mag-kaanak.

Tungkol sa mg̃a anak, ay ang anak lamang sa asawa ang kinikilalang anak sa kautusan at ang sa *sandil* ó babae ay hindi.

Kung nagkakaalit ang mag-asawa ay naghihiwalay, at ang humahatol sa mg̃a ganitong sigalot ay ang mg̃a kamag-anakan nila't ang mg̃a matatanda at ito, ani Rizal, ay lalong mabuti kay sa kautusan ng̃ mg̃a inglés at ng̃ mg̃a frances tungkol sa paghihiwalay ng̃ mag-asawa, sapagka't sa mg̃a ganitong sigalot ng̃ mg̃a kabahay ay makapupong mabuting humatol ang mg̃a kamag-anaka't matatanda kay sa sino mang pantas at hukom, magpakadunong dunong man. Basahin ang Kaugalian Pinanununtunan sa kapaslag̃an at Sigalutan.

Ikalabing apat na Pangkat.

Dating Kaugalian Tungkol sa Paghihiñgalô, Paglilibing at Pagluluksâ.

Ang dating ugali ng̃ mg̃a Tagarito tungkol sa bagay na itó, ay hindi lubhang kaibá kay sa dating ugali ng̃ iba't ibang lahi at lupain.

PAGHIHIÑGALÔ:

Kun ang sino man ay may-sakít at naghihiñgalo ay nagdáraos ng̃ kanilang kaugalian, na ang gumaganap ay ang *katolona* ó *katalona* ó *babaylana*. Ang *katolona* ay siyang pinaka *paré* ó pinaka *pastor* na tagapañgasiwa sa anomang pagdiriwan na kinaugaliang gawin. At ang *katolona*, kung dumádalo sa ganitong pagdiriwan, ay nagpuputong sa ulo ng̃ inikid na bulaclác, nagsusuót ng̃ canyang mga hiyás, nagdadalá ng̃ canyang mg̃a gamit na casangcapang lalagyán ng̃ alác at canin at sa harap ng̃ isang baboy na buháy at nang mg̃a pagcaing nahahayin ay sumasayaw na dumadalangin sa *anito* ó *diwata* na kanilang pinapanginoon, at pagkatapos ay hinuhulaan kung ang may-sakít ay mamamatay ó hindi. Habang gina-

yarihan ay pinapabanguhan (1) bukod pa sa sinusuob at ginágamot (2) ng̃ mg̃a gamot na di makapagpapabulok na pinakatatang̃i ang katás ng̃ aloe. Ginagamit din ang katás ng̃ ikmo na ibinubuhos sa bibig anopa't mapasok hangang sa tiyan, at sa ganito, ng̃ makaraan ang malaong panahon ay maraming bangkay ang násumpung̃ang di pa bulok ó tunaw.

Matapos mapanang̃isan at malapatan ng̃ gamot na laban sa pagkatunaw ay isinisilid sa kabaong, datapwa't bago isilid ay ginagayakan at nilalagyan ng̃ mg̃a putól-putól na gintô sa bibig at sa mg̃a mata (3). Ang kabaong naman ay buong kahoy na may takip na lapat: anopa't di masisimuyan ng̃ hang̃in ang loob, at ang tabas at anyô ay parang munting bangka.

Pagkatapos ng̃ lahat na ito ay inililibing at sa paglilibing ay walang ano mang paghahatiran ó kung sakali ma'y ang mg̃a kasambahay lamang

---

(1) Ang pagsuob at pagpapabang̃o sa bangkay ay lubhang matandang kaugalian at hindi lamang ang mg̃a dating Romano at Griego ang nag-ugali nito, kun di pati ng̃ Hebreo na gaya ng̃ ating nababasa sa paglilibing kay haring Asa.

(2) Itong paggamot sa bangkay upang manatili at huag mabulok ay inugali rin ng̃ maraming lupain at lalo na sa Ejipto, dahil sa kapaniwalaang ang kaluluwa'y nagbabalik uli at ani Simon Henry Gage, ay sinaysay ni Diodoro ang kapanalígang ito noong taong 484 bago nagkatawang tao ang Pang̃inoóng Jesucristo.

(3) Anang iba ay dahil sa kapaniwalaan na kung mayaman ó may maraming baon ay sasalubung̃ing mabuti saan man dumating; at sa ibang lupain ay inugali rin ito upang maibili, di umano, nang pagkain at kung sakaling magdadagat ay maibayad sa sasakyán at sa ganito ay ating nababasa ang pagtawa ni Luciano sa kanyang mg̃a kalupain noong una, tungkol sa bangka at bayad ni Caronte na gaya rin ng̃ ginawa nina Hircano at Herodes sa libing̃an ni David.

ang nagsisisama; nguni't ani Colin, ay may mga tagapanaghoy na nagsisipanangis.

PAGLILIBING:

Tungkol dito sa paglilibing ay iba ang sa mga taga Bisaya at iba ang sa mga taga Hulo at Mindanaw.

Ang mga Tagalog ay naglilibing ng kanilang bangkay sa kanikanyang sariling bahay, na iniingatang malaon sa mga kaban ang mga buto (1) at iginagalang ang mga bungo (2) na parang buhay at kaharap.

Ang mga kabaong na itó ay inilalagay sa tatlong dako, ayon sa ibig at pasya ng namatay: sa itaas ng bahay na kasama ng mga hiyas (3) ó sa ibaba kaya sa lapag ó kun dili ay sa silong na inilalagay sa hukay na di tabon at nababakuran, saka sinisipingan ng isang baul na punô

---

(1) Ang pag-iingat ng mga buto ó abo kaya na pinakaalala ay ugali ng maraming bayan at sa akala ko ay upang madala nila saan mang lupain ó bayan sila malipat, gaya na nga ng ibinilin ni Jose sa kanyang mga kapatid na kung tamuhin nila ang lupaing sa kanila'y ipinangaco ng Dios ay huag iwan ang kanyang mga buto sa lupain ng Egipto.

(2) Ani Rizal ay makapupong magaling na igalang ang mga bungo't butó ng kanilang mga magulang at kanunuan na siya nilang pinagkakautangan ng buhay, bait at ng halos lahat, kay sa igalang ang buto't buhok (reliquia) ng mga di umano'y santo na di man lamang nila nakilala ó nakaulayaw at marahil ay di makaalala sa kanila kailan man.

(3) Ito'y naaayon sa ugali ng mga dating taga Hebreo, Persa at India, at gayon din sa dakong kanluran ng Arabia noong panahon ni Job na ang yama't hiyás sa libingan ay marami pa kay sa na sa bahay nilá.

nḡ mḡa pinakamaiging damit nḡ namatay at tuloy hinahainan nḡ sarisaring pagkain sa oras oras. Ang mḡa lalaki ay sinisipinḡan nḡ kanilang mḡa kasakbatan at ang mḡa babae ay nḡ kanilang kasangkapang pangawa.

Kung minsan ay inilalayo sa bahay at kung gayon ay nagsisiga sa silong at tuloy tinatanuran ang bahay dahil sa baka magbalik at kunin ang iba pang nanḡatitira, nḡuni't ani Delgado ay dahil sa nilalapitan nḡ asuwang ó nḡ ibang hayop at sinisira ang kabaong hangang sa umalinḡasaw at di tuloy mainḡatan.

Pagkatapos na mailibing ang bangkay ay nagdiriwang nḡ isang kasayahan sa ikatlong araw na ang tawag ani P. San Antonio, ay *tibaw* at sa bahay nḡ namatayan idinaraos (1) [Sa pag-

---

(1) Ang ugaling ito ay ugali rin nḡ iba't ibang lahi. na, magpiging ó mag anyaya pagkatapos nḡ paglilibing: at dito sa Pilipinas ay pinagtakhang malabis nḡ mḡa taga Europa at hangang sa tinatawanan kung minsan; datapua't ani Rizal, ay matwid gawin ang kasayahan yaon, dahil sa kapaniwalaan dito noon una na ang namatáy ay giginhawa. At nḡayon, ani Rizal, bagá man napawi na ang kapaniwalaáng yaón at sinusunod pa rin ang dating ugali, ay wala nḡ iba pang kahulugan, kundi ang kaugalian na lamang nḡ mḡa Tagarito na di maaring di aluki't handaan nḡ anoman ang mḡa panauhin. At sapagka't maraming dumádaló na umaaliw at umaambag sa namatayan, ay sinasapantaha nḡ mḡa taga Europa na isang piginḡan. Ang katunayan, anya, na hindi piginḡan ay hindi inaanyayahan ang wala sa bahay at ang nandoon naman ay hindi na pinipilit sa pagdulóg sa dulang na kung sa bagay ay ugali rito. Anya'y ang *pasiyam* sampu nḡ *katapusan* ay isang pakikipagsiyam nḡ mḡa kaibiga't kamag-anak sa kabahay nḡ namatay, at ang mḡa ito, palibhasa't nanḡa sa bahay ay hinahandaan nḡ kahit ano na siyang ugali; nḡuni't hindi piging ó paganyaya, sapagka't ang mḡa Tagarito ay hindi nagaanyaya nḡ *chaá* lamang sa anomang piginḡan. Ang *catapusan* na pinakahuling araw nḡ pagsisiyam, ay tila anyayahan na dahil sa higit na sa *chaa* at ang katunaya'y hapunan na nḡa; datapwa't ito'y sanhi nḡ ugali nḡ kalahatan dito na ang ano mang bagay ay niwawakasan nḡ mainam, at sa ganíto'y lalong sumasaya dahil sa siyang huling araw, at sapagka't ang Tagarito ay walang ugaling magwalang kibo na di paghandaan ang mḡa panauhin ay sinapantaha ito nḡ mḡa taga ibang lupain na isang pistahan ó sáyahan.

diriwan ng̃ kasayahang ito ay naglalagay sa pintuan ng̃ bahay ng̃ isang pasóng tubig upang mapaghugasan, ng̃ isang banig na may abo upang mabakas ang mg̃a paa sa pagpasok; at sa dulang ay tinataanan ng̃ pinakapang̃ulong upuan ang namatay saka nagkakaina't naglalasing̃an na tuloy inaawit ang pamumuhay at kagaling̃an ng̃ namatay, kung siya'y naging magaling na mang̃ang̃aso ó mamamalakaya ó sa ibang bagay kaya.

Ang mg̃a taga Bisaya naman ay karaniwang naglilibing sa mg̃a yung̃ib (1) ng̃ mg̃a bundok at ang tabi ng̃ libing̃an ay hinahainan ng̃ mg̃a pagkain at sinisiping̃an ng̃ kaban ng̃ damit at kung lalaki ay sinisiping̃an ng̃ mg̃a kasakbatang ginagamit nila gaya ng̃ sibat kalasag at ibp. tuloy pinababaunan ng̃ mg̃a kambing baboy usa at ibp. at kung sakaling naging matapang at mabuting mangdidigma, ay sinasamahan ng̃ aliping may sakbat; kung sakaling magdaragat ang mg̃a kasangkapan naman sa pagdaragat at sinasamahan kung minsan ng̃ mg̃a mangagaod at mg̃a alipin (2) na

---

(1) Ang pag-iing̃at ng̃ bangkay sa mg̃a yung̃ib at kung saan saan ay ugali ng̃ mg̃a taga Egipto, dahil sa kapaniwalaan nila na habang ang bangkay ay hindi natutunaw at habang kalakip ng̃ *ba* (ó káluluwa) at ng̃ *chu* (ó pag-iisip, ay boo ang pagkatao at hindi hinihiwalayan ng̃ *ka* na espíritung nananahanán sa libing̃an at siyang sa tao ay "kumakaling̃a: nagpapanatili, nakapagpapalinis, nakapagpapagaling at nakapagpapasaya" at di umano'y isang espiritung laging kasamasama ng̃ tao, at sa ganito'y pinakaiing̃atan ang bangkay at ipinipili ng̃ mg̃a mapagtataguan.

(2) Ani Colin ay nakita niya ang paglilibing sa isang pang̃ulo sa Bohol na sinamahan ng̃ pitong pung alipin. Si P. Chirino ay may binangit din sa kanyang aklat na ganito.

kanyang makakatulong at ang tawag dito nḡ mḡa taga Bisaya ay *bálon* na sa Tagalog ay *baon*; at kung babae naman ay mḡa kagamitan nḡ babae ang isinisiping gaya nḡ mḡa panghabi kayo at ibp.

Nagsisipaglibing din naman sa mḡa batong burol (1) na malapit sa dagat at sa ibabaw nḡ isang malapad na bato sa Katbalogan ani Delgado ay nakita niya ang maraming kabaong at mḡa buṅgo at buto. Ang mḡa gayong dako na pinaglilibiṅgan ay lubhang pinagpipitaganan nila, dahil sa kapaniwalaang kung yao'y bangitin ó galawin ó lapastaṅganin ay may mangyayari sa kanila na ang kanilang tawag ay *balin* ito'y dili iba't maging bato, ó magkasakit ó matamaan nḡ kidlat ó iba pang kapahamakan kaya: kaya't sa mḡa dakong libiṅgan nila ay naglalagay nḡ bantay ó tanod upang huag daanan nḡ ano mang sasakyan at sino man ay huag magsalita nḡ kahit ano sa gayo 't gayong panahon, dahil sa malaking kasalanan sa kanila ang lumabag sa gayong ugali.

Sa Hulo at Mindanaw naman ay iba: iniupo ang bangkay sa isang upuang may butas pagkatapos ay nilalamnan ang katawan nḡ alkampor na isinisilid sa pamamag-itan nḡ isang panghihip na

(1) Ang paglalagay nḡ bangkay sa matataás na lugal ó dako at gayon din ang pagbibitin sa mḡa punong kahoy ay inugali nḡ ilang lahi noong una, at marahil, ay upang maiṅgatang huwag malapa nḡ hayop.

bungbóng na hinihipan sa bibig at sa ganitong paraan ay napananatili ang bangkay at di natutunaw. Matapos ito ay inililibing ng̃ paupo (1) sa yung̃ib na kanilang ginagawa sa ilalim ng̃ lupa, saka hinahainan sa harap ng̃ isang bungbong na tubig, isang pingang ikmo at ng̃ iba't ibang pagkain pa, at niwawakasan sa pagdaraos ng̃ kanilang kaugaliang pagdiriwan, na ani Delgado, ay naaáyon sa pananalig kay Mahoma at kay Pitágoras.

PAGLULUKSÂ:

Tungkol naman sa pagluluksa, ani Chirino, ay nagdadamit ng̃ itim ang mg̃a tágalog at hindi kumacain ng̃ carne't isda, kundi kaunting gulay lamang, at ang tawag sa ganitong pagcuculasiyón ay *sipa*; ng̃uni't ani Delgado ay hindi kumacain ng̃ canin, hangang sa di macabihag (ng̃ kaaway marahil) at nagdadamit ng̃ yantók na inikid na umaabot hangang sa bisig, at ang ipinagpapawing gutom lamang ay saging at kamote: ano pa't kung hindi makabihag ay nagluluwat ng̃ hangang isang taón na nang̃ang̃alirang at nang̃ang̃ayayat tuloy, at ang tawag, anya, sa kaugaliang ito ay *maglahi*.

Ang mg̃a taga Bisaya kung nagluluksa ay nagdadamit ng̃ puti, saka nag-aahit ng̃ buhok sa ulo

(1) Itong ugaling maglibing ng̃ paupo ay dating kaugalian sa Hilagang América at di umano'y naging kaugalian din sa Timog ng̃ Bretania.

at gayon din sa kilay na pinakatanda ng̃ kanilang pagdaramdam.

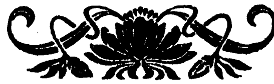
Pagka pang̃ulo ang namatay ay tumatahimik ang bayan ng̃ malaon ó ilang araw ayon sa kalagayan ng̃ namatay, at sa boong panahong ito ay walang maririnig na pukpukan ó kaing̃ay man sa alin mang bahay. At ang mg̃a tao sa pangpang̃in ay naglalagay ng̃ pinagcacakilanlang tanda upang hugwa daanan ng̃ anomang sasakyán na ang lumabág sa ugaling itó ay nagdaranas ng̃ mabang̃is na parusa.

Ang namatay sa digma ay ipinagdiriwan ng̃ di kawasa sa kanilang mg̃a panaghoy at sa kanilang paghahandog ng̃ mg̃a hayin na lubhang ipinagsasayá.

Ang namatay na pinagliluhan sa digma ó sa capayapaan ay ipinagluluksa ng̃ malaon at hindi ipinag-aalis ng̃ luksa hangang di maigantí. Ang pagganting itó ay ginaganap sa mg̃a pumatay, sa mg̃a kaaway at sa mg̃a taga ibang bayang di kaibigan.

Ang luksa naman ng̃ mg̃a babae na pinang̃ang̃anláng *moratales* ay gaya rin ng̃ sa mg̃a lalaki; ng̃uni't hindi ng̃a lamang nangbibihag ó pumapatay man upang makakain ng̃ canin, kundi nagsisisakay sa isang balang̃ay (bangka) na nilululanan ng̃ saganang pagkain, saka nagsasama ng̃ anim na lalaki na isa ang namimiloto, isa ang sumasaguan at isa ang tumitikin at tatlo pang

matatapang na lalaki na may naipakita ng kagilasan. Ang mga ito'y napasa sa ibang bayang kasundo nila na habang namamangka ay inaawit ang kanilang mga katapangan, ang kanilang mga nabihag at napatay sa digma na itinutugma sa paggaod; at pagdating sa bayang pinaroroonan ay nakikipagsayaha't nakikipag-lasingan doon at kung gayon ay inaalis ang kanilang mga balabal na puti at ang kanilang mga suot na yantok sa bisig at ngalangala saka kumakain ng kanin at nagsusuot uli ng mga hiyas (1).

(1) Sa akala ko ay sa Bisaya inuugali ito dahil sa ang luksa ay puti at marahil ay ginaganap ito pagcatapos na maiganti ang namatay kung sa digma namatay. ó kung pinagliluhan

Ikalabing limang pangkat.

Dating Pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a Tagarito.

Kung paanong ang mg̃a tagarito ay may dating sariling ayos ng̃ pamamayan at pag-uugali ay may dati ring sariling religion ó ayos ng̃ pagsamba't pananampalataya.

Ang pagsamba't pananampalatayang ito ng mg̃a Tagarito ay iba't iba, dahil dito sa Luzón ay may kaibahan at gayon din sa Bisaya at Mindanaw.

Ang religion dito sa Luzón ay ang pananampalataya sa Diyos na Maykapal at Lumikha ng̃ boong sangsinukob na pinang̃ang̃anlang *Bathala* (1) ng̃ mg̃a Tagarito.

Itong Diyos *Bathala* na kadakidakilaan at nasa kaitaas-itasaan ay hindi ipinagtatayo ng̃ simbahan ó inaalayan man ng̃ ano mang hayin (2).

(1) Itong salitang Bathala anáng maraming mairugin sa sarili natin wika ay hang̃o sa Sanscrito at nábabasa sa isang aklát ng̃ ating calupaing manunulat na si G. P. A. Paterno, — sa dahong ica 36.

(2) Ani Gat Rizal ay dahil sa inísip marahil ng̃ mg̃a Tagarito na ang Dios na Maycapal ng̃ sangsinucob ay hindi nang̃ang̃ailang̃an ng̃ gayong tahanan ó ng̃ mg̃a pang-libang at pangpalupag-loob, dahil sa Siya'y laging matuid at pantás at hindi nagbabago dalá ng̃ canyang pagka Dios.

Ang Diyos *Bathala* ring ito ay mayroong maraming Tagapangasiwa dito sa sandaigdigan na siyang nangangasiwa sa kanikanyang kinaroroonan. Ang mga ito'y ang mga pinanganganlang *anito* ng mga Tagalog, na ang iba'y nanganganasiwa sa mga magsasaka, ang iba'y sa mga magdadagat, ang iba'y sa mga mandidigma, ang iba'y sa mga sakit at ibp. Bawa't isa nito'y may kanikanyang pangalan at siyang mga pinakapintakasi: kaya't ang kanilang pasintabi't hayin ay naririnig at namamalas sa lahat ng dako dahil sa ganang kanila'y may pintakasi saa't saan man, mapa sa kati't mapapasa tubig at mapa sa lupa't mapa sa langit: anopa't ang sangsinukob sa ganang kanila ay puno ng mga pintakasing anito nila.

Ang karamihan nitong mga anitong pinipintakasi nila ay ang kanilang mga kanunuan (1) na lubha pa yaong nangabantog sa pamumuhay, dahil sa ayon sa kapanaligan ng mga dating Tagarito ay napapa sa kaluwalhatian ang mga namamatay.

Bukod dito sa mga anitong nabangit ay kumikilala sa mga larawang sarisaring hugis na kanilang iniingatan sa kanikanilang bahay at gayon din sa mga yungib na pawang inaalayan ng mga pabango, pagkain at mga bunga ng kahoy. Ang mga hugis di umamo ng mga ito ay nangakahalo-

(1) Ang mga taga Grecia noóng una ay may ganito ring pananampalataya, na ang sandaigdigan ay punô ng canilang mga bantog na canunúan an pinipintacasi nila.

kipkip ang mg̃a kamay at nang̃apapatong ang mg̃a siko sa mg̃a tuhod (na marahil ay nang̃akapaninkayad), kung minsa'y nang̃adidiit ang mg̃a bisig sa mg̃a tagiliran at nang̃apàpatong ang mg̃a kamay sa puson ó kun dili ay nang̃ahahalokipkip sa dibdib at ang kamay ay nang̃apapatong sa mg̃a dakong itaas ng̃ suso.

Nang̃agsisisamba rin sa araw at buwan (1) gaya ng̃ mg̃a taga Asiria at sa mg̃a hayop at ibon na gaya ng̃ mg̃a taga Egipto. Dito sa katagalugan di umano'y may sinasambang ibong (2) kulay bughaw ó asul na pinang̃ang̃anlang *Bathala* na dili iba'tsiyang pang̃alan ng̃ Dios: at sa uwak na

---

(1) Aní Gat Rizal ay napagkikilalang may matuid sila sa pagsamba sa araw at buwan, sapagca't anya'y ¿anó't di sasambahin ang sagísag ng cagandahan, ng̃ cawalang hangan at ng̃ pagca Dios? —¿anong bagay sa isipan ng̃ tao ang hihigit pa sa araw tungcol sa casacdalan, sa cabutihan, sa cagandahan at hangang sa máihuhuwad sa cawalang hangan? —Sa buwan naman, anya'y napagmamalas na siyang asawa ng̃ araw, siyang diosa at dahil dito'y sinasamba rin.

(2) Tungcol dito sa ibong bughaw ó asul na binangit ng̃ ibang manunulat na anila'y pinang̃ang̃anlang Bathala ay walang ganitong culay ani Rizal, cundi dilaw na siyang *culyawan* ó *cilyawan*, Marahil aní Rizal ay walang ganitóng ibon, at cung nagcaroón man ay maitutulad sa agila ni Jupiter, sa pavo real ni Juno, sa calapati ni Venus, ó sa iba't íbang ibong kinatha lamang sa isip, ano pa't mg̃a sagisag na caraníwang paghalintularan sa pagca Dios, ng̃ tanang tao. Ang ibon anyang ito na bughaw ó dilaw ay siya marahil na sagisag ng̃ Dios na Maycapal na pinang̃ang̃anlang Bathala, at sapagca't hínahamac ng̃ mg̃a misionero ang ano mang di nila sinasampalatayanan ay pinagcamalán nila marahil, Anya:y miagagaya rin naman sa mg̃a Ita't Igulot na cung iya namang macakita ng̃ sagisag ng̃Espiritu Santo ó ng̃ sa mg̃a Evangelista na calapati, toro, leon, atb, ay hindi malayong ibalita naman ng̃ mg̃a íto sa canilang mg̃a caibigan na ang mg̃a cristiano ay sumasamba sa calapati, sa toro, sa leon at ibp. ayon sa pagcasagísag sa mg̃a yaon.

pinanĝanĝanlang *May-Lupa* ó may-ari nĝ lupa ang ibig sabihin.

Ang mababanĝis na hayop na gaya nĝ buwaya at iba pa ay kanilang iginagalang at pinagbibigyang pasintabi; nĝuni't di umano'y dahil sa takot at hindi sa anomang bagay, at sa ganito'y binábangit nila sa kanilang panunumpa na *lamunin ako nĝ buwaya kundi ko tuparin:* kaya't nĝ kumilala sa Pamahalaan nĝ España ang mĝa panĝulo dito sa Maynilà at Tundó noong taong 1571 ay nanĝagsisumpa di umanong: *sila'y ilubog nĝ araw, at sila'y lamunin nĝ mĝa buwaya at sila'y kapootan nĝ mĝa babae kung magculang sa canilang panĝaco.* At upang mabigyan pa nĝ lubhang katibayan ang sumpang itó ay ginaganap ang tinatawag nilang *pasambahan,* na di umano'y nagsasaharap nĝ larawan nĝ isang malaking hayop, saca sinasabing *lamunin sila noon cung hindi sila tumupad nĝ canilang panĝaco,* at pagcatapos ay nagsisindi nĝ isang candila at saca muling nagsabi na *cung paanong nauupós ang candilang yaon ay gayon din mauupós ang magculang.* At sa ganito'y napagkikilala na ang canilang pagpapasintabi sa mĝa hayop ay maipaparis sa pagpapasintabi nĝ taga Egipto sa mĝa pinasisintabian naman nilang mĝa hayop din.

Ang ibang malalaking bató sa mĝa pangpanĝin ay pinagbibigyán pasintabi na pinag-aalayan nĝ hayin cahi't ano, isang putol na tikín

halimbawa. At dito sa ilog Pasig di umano'y may isang malaking bató na ayon sa naging capaniwalaan ay buwayang naging bató (marahil sa Guadalupe) at pinagbigyán din pasintabi ng̃ mg̃a namamangka na inaalayan ng̃ cahit ano hangang sa sinira di umano ng̃ mg̃a pareng agustino ang batong yaon at tinirikan ng̃ isang cruz, saca pinagtayuan ng̃ isang munting simbahan na ipinatungcol cay San Nicolás.

Ang matatandang punong cahoy at lalong lalo na ang puno ng̃ baliti (1) ay pinagbibigyán ding pasintabi at sa ganang canila'y casalanan na pagisipang putulin, at ang dahil di umano'y siyang sinisilung̃an at tinatahanan ng̃ mg̃a anito (2).

Ang mg̃a anitong nabangit (palibhasa'y hindi casinsacdal ni Bathala) ay siyang mg̃a ipinagtatayo ng̃ mg̃a moog at bahay dalang̃inan na canilang pinang̃ang̃anlang *ulang̃o.* Ang mg̃a *ulang̃o* namang ito ay moog na cawayan ó torre na ani P. Chirino ay marikit ang pagcayari ayon sa caniyang nakita sa Taytay. Ang mg̃a *ulang̃ong* itó marahil ay hindi dalang̃inang bayan, sapagca't di umano'y sa canicaniyang bahay ginaganap ang pagdalang̃in, ó

---

(1) Ang puno ng̃ baliti rito ay siyang maitutulad sa mg̃a puno ng̃ *lotus* sa Egipto, China at India na pinacagagalang at pinakabibigyang pasintabi ng̃ mg̃a tagaroon. At sa Indi di umano'y ang calasutsé ang tinatawag na *lotus.*

(2) Ng̃ mg̃a anito marahil na pinipintacasi nila sa parang at bukid.

cung sacali man ay bihirang gamitin ng̃ bayan.

Ang pagdalang̃in ay idinaraos cailan ma't may cailang̃an silang hiling̃in sa anitong kinauuculang tawagan, na cung halimbawang sa pagcacasakit upang gumaling ó sa pagnanais na ang nasa hirap doon sa cabilang buhay ay mahang̃o at sa ibang bagay pa, ay ang mg̃a nuno nilang anito ang tinatawagan na di umano'y siyang mg̃a nacacaalám ng̃ calagayan ng̃ nang̃andoon sa cabilang búhay at mg̃a sumasagót sa dalang̃in ng̃ *catalona*, cung halimbawa namang sa pag-paroon sa digma ó sa pagsalakay at upang magwagí ay ang hubog ng̃ lang̃it ang dinadalang̃inan na canilang pinang̃ang̃anlang *bataubaw;* at gayon din sa iba't ibang dahilan. Bucod dito ay nagsisidalang̃in sa Diyos *Inaginid* at sa Diyos *Amakawdak* na dinidiyos din nila at marahil ay sa ibang bagay naman.

Ang nang̃ang̃asiwa sa pagdalang̃in ó lumalagay na pinacaparê ó pinacapastor ay ang *catalona* na siyang nanunungcol nito. Ang paraan naman ng̃ pang̃ang̃asiwa ó pagdalang̃in nitó ay mababasa sa *Dating caugalian tungcol sa Paghihing̃aló»* at gayon din sa «*Dating caugalian tungcol sa Pag-aasawa*» pati ng̃ canilang bihis at sangcap. Ang mg̃a katolonang, ito, ani Colin, ay mayayaman ano pá't nanánamit ng̃ maririkit at nag hihiyas ng̃ maiinam (1).

(1) Aní Rizal, ay napagkikitang saa't saan man ay pinakikinabang̃an ang ganitong tungculin ó hanap-buhay.

Ang mğa *catalonang* ito, bucod sa siyang-tatawagin sa ganganitong cailangan ay siya ring mğa sangunian sa bala na (na siyang mğa tina-tawag natin marahil na *manghuhula* at gaya rin marahil ng mga astrologo (1) sa Egipto na siya namang dating sangunian ng mga tagaroon.

Tungcol sa capanampalatayahán bagay sa mğa caluluwa ay nanğananampalatayang may cabilang búhay na kinaroroonan ng mğa caluluwa ng nama-matay, at naniniwala ring may ibang calagayan ang mabubuti at may iba ang masasama. Ang sa mabu-buti ay pinanğanğanlang *caluwalhatian* at sa tula ay *ulugan* at ang sa masasama naman ay *solad* ó *casamaan*.

Doón sa *kaluwalhatian*, anila'y nacararating din ang nanğamamatay sa tabac, ang nanğásasacmal ng buwaya at ang nanğamamatay sa lintic ó kidlat at di umano'y sa pamamagitan ng bahag hari uma-akya't na canilang pinanğanğanlang balanğaw.

Sa panğinğilin naman, ay hindi nanğinğinlin ang mğa tagarito, maliban cung ang mğa lalaki ay pasa digma, at cung ganito'y hindi guma-gawa ang mğa babae sa boong panahóng yaon. At gayon din sa pitong araw ng pagbapasimula ng pamumunğa ng mğa halamana't bukiran, na hindi bumabayo ng palay at hindi rin nag-papapasoc ng taga ibang bayan, dahil sa di uma-no'y panahon ng pagdalanğin sa Diyos upang pagcalooban sila ng mabuting áni.

---

(1) Ang mğa nanghuhula ng magyayari ayon sa calagaya't anyo ng mğa tala.

Ikalabing anim na Pangcat.

Dating Pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a tagarito.

(Karugtong)

Sa pagsamba't pananampalataya sa Kalusunan ay mapagmamalas ng̃ sino mang mapag-aral ng̃ iba't ibang religión na yao'y isang religiong haluán: at sapagka't hindi ang nasa ko rito'y saysayin ang dahil ng̃ pagkakahalohalong yaon, kundi isaysay lamang ang dating ugali ng̃ mg̃a Tagarito, ay ipatutuloy ko ang tungkol naman sa Kabisayaan.

Ang mg̃a taga Bisaya ay sumasampalataya rin ng̃ halos kagaya ng̃ mg̃a taga Luzón, dahil sa ganang kanila, ang Bathala nating lumalang ng̃ sangsinukob at lumikha ng̃ tanang kinapal ay kinikilala rin at kanilang pinamamagatang *Laon*.

Kumikilala rin sila sa mg̃a anito na sa kanila'y *diwata*, na dili iba,t ang kanila ring mg̃a kanunuan na pinipintakasi't tinatawagan sa bala ng̃ kailang̃anin, maging sa kati't maging sa tubig, maging sa buhay na ito at maging sa kabila.

Nang̃agsisikilala ring gaya ng̃ mg̃a taga Lu-

zón sa mğa larawang sarisaring hugis na iniingatan sa bahay ó kung dili'y sa mğa yungib na pawang inaalayan nğ pabangŏ, pagkain at ibp. at dito sa kabisayaan (sa Sebú) nakakita nğ ganito si Pigafeta (1) na anya'y nakadipa ang mğa kamay, nakabuka ang mğa hita at patiwarik ang bali nğ mğa paa; ang mukha'y malaki at may apat na malaking nğipin na kasinglaki nğ mğa pangil nğ baboy-damó at nangakukulayan (2).

Sa araw at bwan naman ay nangagsi sisamba rin na gaya sa Kalusunan: At dito nakita ni Pigafeta ang paraan nğ pagsamba sa araw, na anya'y ganito:

Sa pagpapasimula ay tumutugtog nğ ilang malaking tambol; saka naglalapit nğ tatlong pingan; na dalawa'y punô nğ kanin at ng mais na nabibilot sa dahon, at may kasamang isdâ; at ang isa'y may káyong kambray at dalawang hidahon nğ palma Naglalatag nğ kayong kambray sa lupa, sakâ lumalapit ang dalawang matandang babae na bawa't isa'y may tangang pakakak. Pagkatapos ay nilalakaran ang kayong kambray

(1) Si Pigafeta ay isang italiano na kasama ni Magallanes sa pagkasumpong nğ mğa kapuluang itó, at siyang tanğing sumulat nğ aklat na tungkol sa kanilang paglalakbay at pinamagatan niyang «Ang unang paglalakbay sa Palibot nğ Sangdaigdigan».

(2) Anang iba'y hindi lahat ay gayon: kaya't sa ganang kay Rízal ay ang masasamang dinídiyos lamang marahil ang may malaking nğiping kasinglaki nğ pangil.

na nalalatag at tuloy gumagalang sa araw, sakâ isinusuot nila ang nabangit na kayo. Kung magkagayon ay nagtatali ng̃ panyô sa ulo ang isa sa mg̃a ito na sa noo ibinubuhol na pinag sisikapan na magkaroon ng̃ dalawang parang sung̃ay at pagkatangan ng̃ ibang panyô ay sumasayaw at humihihip ng̃ kanyang pakakak at tuloy gumagalang sa araw.

Ang isa namang matandang babae ay dumadampot ng̃ isang dahon ng̃ palma at gaya rin noong isa na sumasayaw at humihihip ng̃ kanyang pakakak. Ang pagsayaw nilang ito at paghihip ng̃ kanilang mg̃a pakakak ay nagluluat ng̃ kaonti at kanilang sinasabayan ng̃ pagsasaysay sa araw ng̃ sarisaring bagay.

Matapos ito ay binibitiwan ng̃ isang matandang babae ang panyô niyang hawak sa kamay at dinadampot ang dahon ng̃ palma at kapwa humihihip ng̃ kanilang pakakak at sumasayaw na matagal sa palibot ng̃ isang baboy na nakahanda sa lupa. Ang isa'y nagsasaysay na marahan sa araw at ang isa naman ang sumasagot. Ano pa't ang araw at ang dalawang matandang babae ay parang may pagkakaunawaan.

Pagkatapos naman nito ay dumadampot ang isang matandang babae ng̃ isang copang alak at iniaalay sa kanyang kasayawan, at habang ipinagpapatuloy nila ang kanilang pagsasaysay sa araw ay makaapat ó makalimang

iniuukmang iinumin ang alak at habang ginagawa yaon ay iniwiwisik ang alak sa pusò ng̃ baboy. Kung matapos yaon ay binibitawan ang kopa, at humahawak ng̃ isang sibat na kanyang pinaiikot sa kamay, habang sumasayaw at nagsasaysay at makaapat ó makalimang iniuukma ang sibat sa pusô ng̃ baboy; ng̃uni't sa katapustapusan ay isinisibat at pinapaglalagpaslagpasanan, saka binubunot ulî na tinatakpan ang sugat at tuloy binabalot ng̃ damo.

Habang idinadaos ang ganitong pagdidiwan ay may apoy na laging nakahanda at hinihipan na pinapatay ng̃ matandang babaeng sumisibat sa baboy! samantalang ang isa naman ay isinasawsaw ang kanyang pakakak sa dugo ng̃ baboy at saka itinatanda yaon sa noo ng̃ kanyang asawa at ng̃ kanyang mg̃a kasama at pagkatapos ay sa lahat ng̃ kaharap.

Kung magawa nang lahat yaon ay hinuhubad ng̃ dalawang matandang babaeng yaon ang kanilang balabal at dinudulog ang nasa dalawang pingan na walang inaanyayahan, liban sa mg̃a babae lamang. Pagkatapos ay inaalisan ng̃ balahibo ang baboy sa apoy at ang mg̃a matandang babae lamang ang nakagagawa noon at ang hayop na ito, di umano, ay di maaaring kanin kailan man, malibang patayin ng̃ ganitong paraan.

Sa malaking bató sa mg̃a pangpang̃in ay

nañgagpapasintabi rin: kaya't sa isang dako ng̃ pangpang sa Potal na nasa pulo ng̃ Panáy ay nañgag-aalay ang mg̃a magdadagat ng̃ pingan at bala na.

Gayon din sa malalaking punong cahoy na ipinacatatañgi rin ang baliti na di pinuputol at bagcus na ipinacacagalang.

Sa pagdalañgin at sa anó mang pagsanguni ay sa *katalona* rin ipinañgañgasiwa na canilang pinamamagatang *babaylana*.

Nañgagsisipaniwala ring may cabilang buhay; ano pa't ang canilang pagsamba't pananampalataya ay masasabi nating caisa ng̃ mg̃a taga Luzón palibhasa'y caisang lahi; ng̃uni't bucod dito sa nañgabangit ay may iba pa silang capanaligan na siya nilang ikináiiba at dili iba't ang sumusunod.

Ang iba'y cumikilala sa Dios *Lisbusawen* na di umano'y siyang kinacasama ng̃ mg̃a caluluwa sa isang bundoc na nasa pulô ng̃ Burney (marahil .ay Borneo).

Ang iba naman ay kumikilala sa Dios *Sidapaw* na siyang nagtatangkilik ng̃ isang malaking punong kahoy sa isang mataas na bundok sa Panay na pinañgañganlan *Mayas* ó *Maya* at ang Diyós na nabangit di umano'y siyang sumúsucat doon ng̃ buhay ng̃ tanang kinapal na pagdating sa kanyang sukat ay namamatay na walang pagsala.

Nanganiniwala rin na may Diyós sa Infierno (1) na canilang pinanganganlang *Suinuran* at *Suigaguran* at sa camay ng mga ito nahuhulog di umano ang balang caluluwang. mamatay, at may Diyós namang tagapagdalá ng caluluwa sa Infierno na pinamamagatang Diyós *Magwayan*, na pagdating sa balangay. nito ay sinasalubong ng Diyós *Sumpoy* na siya namang tagapaghatid sa Diyós Suiburanin (casama marahil ng Diyós Suinuran at Diyós Suigaguran) na anila'y siyang tagasacop sa lahat ag caluluwa, maging mabuti't maging masama; nguni't ang mga ito, di umano'y hindi pinababayaan ng Diyós Pandake (na nasa bundoc din ng Maya); kundi agad tinutubos dito sa pamamagitan ng mga *maganito* na siyang pangalan ng mga haying inihahandog sa canya roon sa bundoc: at sa ganito, ani P. Delgado, ay hindi lubhang pinagsisicapan ang pagpapacabuti, cundi ang pagpapacasipag upang magcaroon ng pangtubos.

(1) Ang pagkilala sa Dios sa Infierno at sa ibp. ay naging kapanaligan din sa ibang nangábansag na lupain, gaya sa Persia, India at atb, nguni't marahil ay napulot ito ng mga taga Bisayang Malayo sa Religiong «Hindpismo» ng mga taga India at siyang inugali hangang dito; sapagka't sa Religiong "Hinduismo", bukod sa kumikilala sa tatlong pinakapangulong Diyós ay kumikilala pa sa Diyós *Yana* na di umanoy, Diyos sa kainfiernohan: sa Diyos *Ganesa* ó *Ganabati* Diyós ng karunungan at tagahawi ng kapansanan; sa Diyós *Kartikeya* na pinakapintakasi sa digma; sa araw na pinamamagatan nilang *Sunya;* sa buwan na tinatawag nilang *Soma* at sa ibp.

Ikalabing pitong Pangkat.

Dating pagsamba't Pananampalataya ng̃ mg̃a tagarito.

(*Karugtóng*)

Tungkol sa kapanampalatayahán ng̃ hulíng bahagi ng̃ Pilipinas, na Hulo't Magindanaw, ay dapat malaman muna na ang mg̃a tagaroon ay hindi namayang sabay-sabáy. kundi ang iba, na gaya ng̃ mg̃a Manobo, Tiruray atb, ay siyang nang̃auna; at ang iba naman ay masasapantahang mg̃a kasabay ó kasunod ng̃ mg̃a taga Malayang nagsipamayan sa Borneo noong dacong 1400.

Mapaniniwalaang ang pananampalataya ng̃ mg̃a unang namayan doon na gaya ng̃ mg̃a Manobo, Tiruray, atb. ay ang sa Kamalayahan na halos kagaya ng̃ dating pananampalataya ng̃ mg̃a taga Bisaya't tagarito sa Luzón: at sa catunayan ng̃ dumating dito ang mg̃a taga España ay may, nasumpung̃an pang isang daco sa Mindanaw na pinang̃ang̃anlang «De Flechas» ó «Ng̃ mg̃a Pana» na balang magdaan doon ay naghagagis ng̃ pana na pinatutusoc sa bato at siyang iniaalay nilang pinakahayin upan sila'y

macaraang tiwasay, bagay itong dili iba't isa sa mĝa bahagi nĝ capanaligan nĝ mĝa taga Bisaya't tagarito sa Luzón, na alayan nĝ cahi't ano ang mĝa pooc na kinalibinĝan nĝ canilang mĝa nunò. At cung bagama't nalimutan na ang canilang pinaca-Bathala ó pinaca-Laon ay sanhi marahil sa pagcahicayat nila sa Mahometismo ó pananalig kay Mahoma na taglay nĝ mĝa huling nacapamayan nila.

Ang mĝa sumunod ó huling namayan sa Hulo't Mindanaw ay ang nanĝabangit nang casabay ó casunod nĝ mĝa namayan sa Borneo noong dacong 1400. Nĝ panahong yaon ay halos laganap na ang pananalig cay Mahoma sa Kamalayahan at sa ganito ay mapaniniwalaan at siyang pagcaacala rin nĝ mĝa bagong manunulat na ang mĝa yao'y nagsisipanalig na cay Mahoma nĝ magsidating sa Hulo't Mindanaw, at siya tuloy na mĝa humicayat sa mĝa dinatnan At ayon sa sali't saling sabi nĝ mĝa moro sa Mindanaw, aní Dr. Barrows ay si Kabunsuan ang humicayat sa canila. Ito'y isang taga Johore na anac nĝ isang lalaking taga Arabia at nĝ isang babaeng taga Malaya. Si Kabunsuan ay dumating sa Mindanaw na may maraming casamang nananalig sa canya at di umano'y siyang pinangaliĝan nĝ mĝa dato sa Mindanaw. Sinasapantaha na si Kabunsuan ay isa sa mĝa inapo ni Mahoma sa dugo nĝ cayang amang taga Arabia: caya't hanĝa

ngayon daw ay ipinagmamalaki ni Alí at ng̃ mg̃a dato sa Mindanaw na sa canilang mg̃a ugat ay umaagos pa ang dugo ng̃ profetang si Mahoma, na siyang nagtanyag ng̃ bagong religiong mahometismo na pinacareligion ng̃ mg̃a taga Hulo't Mindanaw.

Ang mahometismo ng̃ mg̃a taga Hulo't taga Mindanaw ay di lubhang cagaya ng̃ tunay na mahometismo, dahil sa ang lahat ng̃ religion habang tumatagal ay nababago ng̃ nababago. Gayon, ma'y inaasahan co, na sapagca't siyang religion ng̃ isang bahagi ng̃ Pilipinas ay maitatanong din mg̃a magiliwin sa ganitong casaysayan, «cung ano ang religiong mahometismo» At ang religion mahometismo ay ang itinanyag ni Mahoma na anya'y wala liban sa isang Dios at siya ang profeta ng̃ Dios at tuloy sinulat niya ang *koran* na ng̃ayon'y siyang pinaka Biblia ng̃ mg̃a moro.

Si Mahoma ay anak ng̃ isang babaeng judia na naging kristiana at ng̃ lalaking si Abdallah na palasamba sa mg̃a diosdiosan (idolo). Siya'y ipinanganak sa Arabia noong taong 569 at mula sa kanyang pagkabata ay naulila sa kanyang mg̃a magulang: anopa't ang nagpalaki sa kanya ay si Abu Taleb na kanyang mabuting amain. Nang siya'y magkadalawang pu't limang taon ay naglingkod kay Kadihah na isang matandang baong taga Mekka na mayama't marang̃al, at sa kagan-

dahahang asal ni Mahoma ay naibigan hangang sa naging asawa. Sa ganito'y siya'y nagcasalapi at naluwagan sa canyang pamumuhay; anopa't nagcapanahon ng̃ pag-aaral at pagmamasid ng̃ mg̃a bagaybagay sa sandaigdigan.

Noon naman, ang Arabia na kanyang kinamulatan, ay siyang maitutulad, ng̃ayon sa Estados Unidos ng̃ Amérika, sa Inglaterra ng̃ Europa at sa Hapón ng̃ Asia, dahil sa kalayaan ng̃ isa't isa na makapamili ng̃ kanikanyang religion, at sa gayon ay nabuksan ang kanyang isip ng̃ di ano lamang.

Sa kabanalan ni Mahoma ay napasasa yung̃ib ng̃ Hera (na malapit sa Mekka) taon taon at doon nagpapahing̃ang isang buwan (kung buwan ng̃ Kamadan), at minsan di umano'y napakita sa kanya roon sa yung̃ib ang angel Gabriel at pinagsaysayan siya ng̃ mg̃a lihim na bagay, na siya ang magiging profeta ng̃ Dios at magpapaisa ng̃ religion sa tanang kinapal na pang̃ung̃uluhan ng̃ Dios na di malirip. Saka isinakay siya, di umano sa isang kahimahimalang hayop na ang pang̃ala'y *borak* at inihatid siya mula sa templo ng̃ Mekka hangang sa Jerusalém. Mula rito ay isinama siya ng̃ angel Gabriel na sumampa sa pitong lang̃it at doo'y nakipagbatian siya sa mg̃a profeta, sa mg̃a patriarka at sa mg̃a angel. Sa dako pa roon ng̃ ikapitong lang̃it ay si Mahoma lamang ang pinatuloy, anopa't nalagpasan niya

ang tabing ng pagkakaisa at sa harap ng luklukan doon ay nalugmok siya hangang sa siya'y tinapik ng kamay ng Dios. Pagkatapos ay bumaba siya sa Jerusalém, sumakay uli sa *borak* at nagbalik sa Mekka.

Mula noo'y itinanyag ni Mahoma ang mga salita ng angel Gabriel na ngayo'y nasusulat sa *Koran* na dasala't banal na kasulatan ng mga mahometano.

At sa kagandahan di umano ng pagmumukha ni Mahoma, sampu ng kanyang ugali't asal at ng kanyang matamis na pananalita na kalakip ng kanyang kabanalan, ay pinanaligan siya, at hangan sa paniniwalaang siya'y sinalubong ng mga punong kahoy, binati ng mga bato sampu ng tubig, nagpakain sa nagugutom, nagpagaling ng may sakit at bumuhay ng patay. Bukod dito'y ipinalagay ng marami na ang mga salita ni Mahoma ay puspos na mga aral ng katotohanan at ang kanyang mga gawa ay pawang uliran ng kabanalan (baga man ang dating kaugalian ng panahong 'yaon na gaya ng pag-aasawa ng higit sa isa at ibp. ay di niya pinawi); dahil sa ganang kanya'y wala ng gaya ng manalangin, magkulasyon at maglimos, sapagka't sa kanya ang pagdalangin ay nakapapatnubay hangang sa kalahatian ng daang patungo sa Diyos, ang pagkukulasyon ay nakapaghahatid hangan sa pintuan ng tahanan ng Diyos at ang paglilimos ay siyang

ikinatatangap ng̃ Diyos sa tao. Anopa't sa gayong pananalig sa kanya ay hindi laman ang kanyang asawa't mg̃a kaibigan ang sumampalataya kundi pati na ng̃ kanyang mg̃a kababaya't kalupain, hangang sa siya'y nahalal na pinakapang̃ulo sa kanyang bayang tinubuan. At sapagka't ang kanyang munakala'y papag-isahin ng̃ religión ang tanang kinapal ayon sa sinaysay sa kanya ng̃ angel, ay hindi lamang ang kanyang lupain ang sinakop at hinikayat niya't ng̃ mg̃a humalili sa kanya, kundi pati ng̃ mg̃a lupaín sa Europa, Africa, sa Asia at hangang dito sa Kasilang̃anan na dili iba't siyang pinanánaligan pa hanga ng̃ayon ng̃ ating mg̃a kalupaing taga Mindanaw at taga Huló.

Ang religinóg ito ay umabot hangang sa Mindoro at dito sa Maynila at kung hindi dumating rito ang mg̃a kastila ay naging moro marahil ang lahat ng̃ tagarito.

Ikalabingwalong Pangkat.

Isipan nḡ Ibang Tagarito Tungcol sa Pasimulâ nḡ Sangkinapal

Isa sa mḡa kapaniwalaan nḡ ibang mḡa Tagarito na binangit nḡ mḡa mananalaysay ay itong sumusunod:

Ang mḡa tao sa baybayin na pinanḡanganlang Iligayanes ay naniniwala na ang lupa't langit ay hindi nagkaroon nḡ pasimula: at di umano'y nagkaroon nḡ dalawang Diyos na ang isa'y nagnḡalang *Kaptan* at ang isa'y *Magwayan:* at ang hanḡin sa lupa at ang hanḡin sa dagat ay nagkaisa at sumuka nḡ isang kawayan. Ang kawayan namang ito ay itinanim nḡ Dios Kaptan, at nḡ lumaki ay pumutok na nilabasan nḡ dalawang kawayan na kapwa naging tao, na ang isa'y lalaki at ang isa'y babae. Ang lalaki ay pinanḡanlang *Sikalak* at ang babae'y *Sikabay*. Ang lalaki ay nagpahayag sa babayi na sila'y magisang dibdib, dahil sa walang iba dito sa sangdaigdigan; nḡuni't hindi pumayag ang babae, sapagka't sila'y magkapatid na galing sa isang kawayan. Sa katapustapusan ay nagkasundo na sila'y yumaon at kanilang isanguni ang gayon sa Lindol nḡ lupa, at sinagot naman sila na kai

langang sila'y mag-isang dibdib upang magkaroon ng̃ mg̃a tao sa sanlibutan, at sila'y nag-isang dibdib at nagka-anak. Ang unang naging anák nila ay lalaki at pinang̃anlang *Libo*, at ang sumunod ay babae, at pinang̃anlang *Saman*, at ang dalawang magkapatid na ito ay nagkaanak ng̃ isang babae na pinang̃anlang naman nilang *Lupluban*. Itong si Lupluban ay nakipag-isang dibdib sa isang anak na lalaki ng̃ mg̃a unang tao (marahil ni Sikalak at ni Sikabay) na ang pang̃ala'y *Pandaguan* at ang mg̃a ito ay nagkaanak ng̃ isang lalaki na kanilang pinang̃anlang *Arion*. Si Pandaguan, di umano'y siyang unang kumatha ng̃ mg̃a palaisdaan upang mamalakaya sa dagat, at ang unang nahuli ay isang pating, at pagkahuli ay iniahon sa kati, na sa akala niya'y hindi mamamatay; ng̃uni't pagkaahon sa kati ay namatay; ng̃ makita niyang patay ay pinasimulang alayan ng̃ mg̃a hayin at tuloy tinang̃isan, at tumawag sa mg̃a Diyos, na may namamatay, dahil sa wala pang namamatay noon; pagkarinig naman di umano ng̃ Diyos Kaptan ay sinugo ang mg̃a lang̃aw upang tignan kung sino ang patay, at sapagka't hindi makapang̃ahas lumapit ang mg̃a lang̃aw ay bukbok ang sinugo na siyang nakakita na ang patay ay pating, at sa ganito'y nagalit ang Diyos Kaptan dahil sa pagkakaalay ng̃ mg̃a hayin sa isang isda. Sa pagkagalit na ito ng̃ Diyos Kaptan ay

naghagis silang dalawa ng̃ Diyós Magwayan ng̃ isang lintik at siyang pumatay kay Pandaguan, at namalaging tatlong pung araw sa Infierno; ng̃uni't pagkaraan ng̃ tatlong pung araw ay kinahahabagan siya ng̃ nang̃abangit na mg̃a Diyós at muli siyang binuhay dito sa sanglibutan. Noong samantalang siya'y patay ay napababae ang kanyan asawang si Lupluban sa isang nagng̃ang̃alang Marakoyan, at di umano'y ito ang pinagmulan ng̃ pang̃ang̃alunya. Nang si Pandaguan ay mabuhay na maguli at umuwi sa kanyang bahay ay hindi inabutan ang kanyang asawa, sa pagka't inanyayahan ng̃ kanyang kaagulo na magsalo silá sa isang baboy na kanyang ninakaw (di umano'y ito ang unang pagnanakaw na nagawa dito sa ibabaw ng̃ lupa), at sa ganito'y sinugo niya ang kanyang anák upang kaonin, at si Lupluban ay tumangi at di sumama, na ang sabi ay hindi na magbabalik ang mg̃a patay dito sa ibabaw ng̃ lupa, at sa galit ni Pandaguan ay nágbalik uli sa Infierno.

Ang pag-aakala naman ng̃ mg̃a Tingian ay itong sumúsunod:

Iba ang paniwala ng̃ mg̃a taga bundok at anila'y noong una ay walâ kundi dagat at lang̃it, at sapagka't may isang lawin na walang kádapuan, ay hinalughog ang lang̃it at dagat dahil dito ay dinigma ng̃ dagat ang lang̃it na nagpakalaki-laki hangang sa itaas: ng̃ makita ng̃ lang̃it ang gani-

tong asal nğ dagat ay pinasibulan nğ isda ang dagat at pagkatapos upang makaganting lubos sa pagkapanğahas laban sa kanya ay inihagis sa dagat, di umano, ang lahat nğ kapuluang ito upang ang dagat ay mapasuko at upang ang kanyang mğa tubig ay maglagos sa iba't ibang dako at huwag mangyaring makapagmalaki at ito ay pinagkapasimulan nğ *mabario* na ang ibig sabihin ay paghihigantihan sa pag-apí kaya diumano'y nagíng kaugalian dito ang panghihiganti hangang sa di masiyahan. Saka ayon sa kasaysayan tungkol sa kawayan, ay ang lawin di umano ang siyang tumuka, kaya pumutok at lumabas yaong naging lalaki at babae na nabangit na (si Sikalak at si Sikahay). Di umano pa nğ manğanak si Kariuhi (isa sa mğa anak nğ mğa unang tao marahil) ay nanğanak nğ lubhang marami, at nangyari isang araw na pumasok sa bahay ang ama na lubhang galit at sapagka't binalaan ang mğa anak ay nanğagsitakas sa takot anopa't ang iba'y nanğagsipasok sa mğa silid na totoong kublí, ang iba'y sa mğa silid sa dakong labas ang iba'y nagsikubli sa mğa dinding, ang iba'y nanğagsipanaog na tumunğo sa dakong dagat. Anila'y yaong nanğagsipasok sa silid na totoong kublí ay siyang pinangalingan nğ mğa maginoo, yaong mğa napa sa silid sa dakong labas ay siyang pinangalinğan nğ mğa timawa, yaong nanğagkublí sa dapugan ay siyang pi-

nañgalingan ng mga maitim at ang nañgagsitungo sa dakong dagat ay ang mga maputi na hindi na nañgabalitaan nila, kundi ng dumating na lamang dito ang mga taga Europa.

Mĝa Aklat na Sinulat nĝ Sumulat Nito.

Tulong sa Pag-aaral ng wikang Inglés.
English-Tagalog Dictionari with Phrases.
Dating Pilipinas.

Mĝa Aklat na Tinagalog nĝ Sumulat Nito.

Bagong Tipan.
Matandang Tipan.
Melodramang "Noli Me Tangere" ni G. Gross sa novela ni Gat Jose Rizal.

Tuntunin.

Icanim na Pangcat.

Icapitong Pangcat.

Icawalong Pangcat.

Icasiam na Pangcat.

Icasampung Pangcat.

Icalabing isang Pangcat.

Icalabing dalawang Pangcat.

Icalabing tatlong Pangcat.

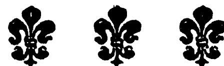
Icalabing apat na Pangcat.

Icalabing limang Pangcat.

Icalabing anim na Pangcat.

Icalabing pitong Pangcat.

Icalabing walong Pangcat.

OBRAS

QUE SE HALLAN DE VENTA EN ESTA IMPRENTA, LIBRERIA Y PAPELERIA.

de J. Martinez

Amigo de los niños por Sabatier.
Aritmetica para niños por Vallin.
Catecismo del Padre Astete.
» explicado por Claret.
» » por Garcia Mazo.
Catón Cristiano por San Casiano.
» metódico por Seijas.
Compendio de la Grámatica por la R. Academia.
» mayor por H. Quirós.
Ciencia de la mujer por Carderera.
Epítome de la Grámatica por la R. Academia.
Grámatica castellana completa por id.
Geografía Elemental por Cornell.
» para niños 1.º 2.º y 3.er grado por Paluzie.
» Universal por Noval;
Guía del artesano por Paluzie.
» de la mujer por id.
Historia Universal por Recoder.
» de los Estados Unidos por id.
» Sagrada por el Padre Alonso.
Lector moderno de Appleton N.º 1, 2 y 3.
Libro de Lectura de Mandevil N.º 1 y 2.
» » de Mantilla N.º 1 y 2.
Lecciones de Lenguaje Español inglés.
Manual de la infancia 1,º 2.º y 3.er tomo.
Monitor de los niños 1.ª y 3.ª parte por Vallin.
Muestras de letras para marcar.
» » para Escribir.
Páginas de la infancia por Terradillos.
Principios de aritmetica por Cardin.
Prontuario de Ortografía por la R. Academia
Urbanidad en verso por Codina.
» (Manual de) por Carreño
» (Compendio de) por id.
» para niños por Paluzie
» para niñas por id.
Trovador de la niñez por Pilar Pascual.

Tesoro de las Escuelas por Parravicini.
Grámatica inglesa por Durán.
» Hispano Tagalo por Villamarin
» » » por Campomanes.
Frases Usuales en Español, Filipino é Inglés por Cue Malay
Arte de Medicina por Santa María en tagalo.
» » por Tissot en id.
Diccionario Tagalo é ingles por Neilson.
» Ingles Tagalog por id.
» Tagalo é Ingles por H. Lopez (En prensa)
Secretario Filipino-Español Tagalo.
Vocabulario Tagalo castellano por Fernández.
» Español Tagalo y Pampango por id.
» Hispano Bicol por Gayacao
» » Ilocano por id.
» » Panayano por id.
» » Cagayano ó Ibanag por id.
» Castellano Pangasinan por Macaraeg.

MG̃A NOVELANG TAGALOG.

Banaag at sikat, ni L. K. Santos.
Dalawang pusó sa liwanag ng̃ Buan, ni Pat. Mariano.
Fulgencia Galbillo, ni G. B. Francisco.
Han-tik, ni J. D. Ampil, 3. tomos.
Juan Masili, ni Pat. Mariano.
Kun sino ang kumatha ng̃ Florante, ni H. Cruz.
Luhâ at pag-ibig, ni R. Reyes at Guzmán.
Mag Inang mahirap 2 tomos, ni V. Hernández.
Nena at Neneng. ni id.
Pinagsulatang tinupad, ni J. D. Ampil.

Tambien hay de Venta; Libros blancos en folio y en 4.º Composition Memorándum Book, Cuadernos y Libretas de Varios tamaños, Tintas para escribir de Varios colores, Papeles para cartas y Escuelas, Sobres en blancos y de colores de Varios tamaños, Tarjetas postales con vistas, tarjetas en blancos, Papeles y sobres de Fantasia para Felicitaciones, Portaplumas, puntas de acero de Varios marcas, goma para borrar y para pegar, Tinteros, Plumas de Puente para Viajes, etc. etc. y, *Ademas.*

Se reciben Impresiones de Varias clases, con prontitud y ecónomia.

P. C. de la Barca N.º 263 y Jólo N.º 310.-Binondo.